

ลักษณะของระบบการเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

1. จุดมุ่งหมายของการเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

คงที่! กล่าวมาแล้วว่าระบบการเก็บส่วยมีความสำคัญต่อภาวะเศรษฐกิจของไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว เพราะช่วยให้รัฐบาลมีรายได้เพิ่มขึ้นจากรายได้ที่ได้จากการเก็บภาษีอากร รายได้ที่ได้จากการเก็บส่วยนี้จะถูกนำมาใช้ในการบริหารประเทศ การป้องกันประเทศ การศาสนา การติดต่อค้าขายกับต่างประเทศจะทำให้รัฐบาลมีรายได้ที่เป็นตัวเงินเพิ่มมากขึ้นพอที่จะนำมาใช้ในการทำนุบำรุงประเทศและ เป็นค่าใช้จ่ายในด้านต่างๆอีกมาก ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้รัฐบาลไทยจึงได้จัดให้มีระบบการเก็บส่วยมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไทยก็ยังคงมีการเก็บส่วยอยู่ตลอดมา ซึ่งจะถูกยกเลิกไปในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้เอง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้การเก็บส่วยได้เพิ่มขึ้นทั้งประเภทและปริมาณของส่วย โดยเฉพาะในระยะแรกของรัชกาลที่ 3 การเก็บส่วยเป็นสิ่งของเพิ่มจำนวนขึ้น เพราะไทยได้ทำการค้าสำเภาเพิ่มมากขึ้นเพื่อหารายได้มาใช้จ่ายราชการ เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้นรายได้จากภาษีอากรยังมีน้อยไม่พอใช้จ่ายในราชการ นอกจากนั้นสมัยรัชกาลที่ 3 ไทยเกิดศึกสงครามกับพม่า จึงมีความจำเป็นที่ต้องหาเงินใช้ในราชการมากกว่าปกติ การค้าสำเภาของไทยเห็นส่วนใหญ่เป็นของหลวง กล่าวคือ รัฐบาลจะเป็นผู้ตั้งสำเภาออกไปขายยังต่างประเทศ และสินค้านั้นก็ได้อาจจากส่วยที่รัฐบาลเก็บจากไพร่ส่วยนั่นเอง นอกจากนี้การเก็บส่วยเป็นสิ่งของยังสืบเนื่องมาจากการศาสนาและการทำสงครามอีกด้วยซึ่งจะกล่าวรายละเอียดต่อไปว่านำส่วยมาใช้ในกิจการนี้อย่างไรบ้าง

นอกจากการค้าสำเภาของหลวงก็ยังมีการค้าสำเภาของเจ้านายและข้าราชการที่เกี่ยวข้องเป็นการส่วนตัว

ส่วนในระยะหลังของรัชกาลที่ 3 การเก็บส่วยได้เปลี่ยนจากสิ่งของมาเป็นเงินมากยิ่งขึ้น เพราะการแต่งสำเภาของหลวงลดน้อยลง เนื่องจากรัฐบาลมีรายได้จากการเก็บภาษีอากรเพิ่มมากขึ้นแทนกำไรที่ได้จากการค้าแล้ว² นอกจากนี้ยังมีหลักฐานปรากฏว่ารัฐต้องการเงินมากขึ้นเพื่อใช้เป็นค่าจ้าง เช่น การจ้างชาวจีนขุดคลอง³ และทำการซ่อมแซมพระนคร⁴

จะเห็นได้ว่าสิ่งของที่รัฐบาลเรียกเก็บเป็นส่วยนั้นมีการเปลี่ยนแปลงไปตามแต่รัฐบาลจะเห็นว่าส่วยที่เรียกเก็บนั้นจะนำมาใช้ประโยชน์ในเรื่องใด ดังนั้นจึงสามารถแยกให้เห็นจุดมุ่งหมายในการเก็บส่วยของรัฐบาลไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ดังนี้

จุดมุ่งหมายในการเก็บส่วยที่เป็นสิ่งของ

ส่วยที่เรียกเก็บเป็นสิ่งของในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่สำคัญได้แก่ เร่ว ครั่ง รง กระวาน พริกไทย ไม้ขนสีก ทองคำ งาช้าง ช้าง ฝิ่น ไหม บ่าน ผ้าย คีมุก น้ำรัก ผ้าขาว เป็นต้น จุดมุ่งหมายของรัฐบาลในการเรียกเก็บสิ่งของส่วยเหล่านี้ คือ

ก. เพื่อใช้เป็นสินค้าในการค้าขายกับต่างประเทศของไทยและการค้าสำเภาของหลวง การเก็บส่วยมีความสำคัญต่อการค้าของไทยอย่างมาก เพราะลักษณะที่ไทยค้าขายกับต่างประเทศนั้น เป็นไปในแบบการค้าผูกขาด แต่ไมใดหมายความว่ารัฐบาลจะเป็นผู้ผูกขาดดำเนินการค้ากับชาวต่างประเทศแต่เพียงผู้เดียว รัฐบาลได้ออญาสิทธิพื้นฐานที่รวบรวมส่วยที่จะแต่งสำเภาออกไปขายต่างประเทศดำเนินการค้าขายไป บุคคลเหล่านี้ได้แก่พวกเจ้านาย และ ขุนนาง⁵

²พระยาอนุমানราชชน, ตำนานศุลกากร (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2482), หน้า

³Akin Rabibhadana, The Organization of Thai Society in the early Bangkok Period 1722-1823 (New York: Cornell University, 1969). p. 141.

⁴หม่อมเจ้าหญิงสิรินพารเสนอ โสณกุล, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยุคแรก (ฉบับร่าง) (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิwap, 2501), หน้า 16.

⁵ปิยนถ นีโครธา, "บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางในการปกครองประเทศสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416)" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ แผนกวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513, หน้า 152.

อย่างเช่นในสมัยรัชกาลที่ 2 ขุนนางที่ประกอบการค้าและมีบทบาทในการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศอย่างมาก ได้แก่ เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาค⁶ สังกะการการค้าผูกขาดของรัฐบาล หมายความว่ารัฐบาลจะผูกขาดการซื้อ ขายสินค้าบางชนิด ถ้าพ่อค้าต่างชาติต้องการได้สินค้าเหล่านั้นก็จะต้องซื้อจากหน่วยงานของรัฐบาลเท่านั้น สินค้าที่เป็นสินค้าผูกขาดได้มาจากไพร่พลที่ส่งสิ่งของมาแทนค่าแรง⁷ ในสมัยรัชกาลที่ 2 ในระยะที่ จอห์น ทรอเฟิต ซึ่งเป็นตัวแทนของรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียเข้ามาเมืองไทย ทรอเฟิตได้กล่าวไว้ว่าสินค้าผูกขาดของไทยสมัยนี้เล็กน้อย ก็ผูก งานช่าง กระจวาน กฤษณา รวง รังนก ผาง ผลแร่ พงศมณี⁸ และเข้าใจว่าการส่งช่างไปขายต่างประเทศก็เป็นการค้าของหลวงอีกอย่างหนึ่ง แต่เนื่องจากการค้าช่างส่งไปจากกรุงบรหฺมหรือออกไปขายตามเมืองในอินเดีย ไม่ได้บรหฺมหรือไปจากกรุงเทพฯ ทรอเฟิตจึงไม่ได้บันทึกไว้⁹ สินค้าต้องห้ามที่พระคลังขายนั้นข้างเดิมจะเป็นของหลวงจับเองหรือเป็นภาคหลวงที่เรียกจากผู้จับ นอกจากนี้สินค้าอื่นๆ เป็นของไพร่พลหรือเป็นสิ่งที่รัฐบาลรับซื้อจากราชบุตรทั้งสี่¹⁰

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 149.

⁷ Akin Rabibhadana, loc.cit.

⁸ John Crawford, Journal of an Embassy to the courts of Siam and Cochin China (London: Oxford University Press, 1967), pp. 380-81.

⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 55 (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์, 2507), หน้า 128.

¹⁰ วิชัย ประสงค์สิทธิ์, ประวัติและวิวัฒนาการกรมตำรวจ (พระนคร : เอกสิทธิ์การพิมพ์, 2506), หน้า 72.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ การค้าที่สำคัญของไทยคือการค้ากับจีนและอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการค้ากับจีนมาก การที่ไทยพอใจการค้าขายกับจีน และอินเดียมากกว่าการค้าขายกับฝรั่งชาติตะวันตกก็เป็นเพราะว่าฝรั่งต่างชาติที่ไปมาค้าขาย มักใช้อำนาจข่มเหงชาติอื่น แต่พวกจีนและพวกอินเดียที่ไปมาค้าขายนั้นยอมทำตามกฎข้อบังคับของไทยเป็นอย่างดีแสวงหาผลประโยชน์ในทางการค้าขายอย่างเดียว ลักษณะเช่นนี้มีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว ดังจะเห็นได้จากมีท่าเทียบท่าแห่งขุนนางจีนในกรมท่าซ้าย ขุนนางแขก เป็นกรมท่าขวามาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา¹¹ นอกจากพวกจีนและแขกจะเดินทางเข้ามาค้าขายในเมืองไทยแล้ว ไทยยังส่งเรือสำเภารบรรทุกสินค้าออกไปขายถึงเมืองจีน อินเดีย กลุ่มประเทศมลายู และ ฮวา สินค้าที่ไทยส่งออกไปขายต่างประเทศจากเอกสารกรอเพ็คกล่าวไว้ว่า สินค้าที่สำคัญ ได้แก่ รง และ กานพลู สำหรับกานพลูของไทยนั้นได้ชื่อว่าเป็นสินค้าที่มีคุณภาพสูงเป็นที่ยอมรับและรู้จักแพร่หลายในหมู่ชาวจีน ครั้งชนิดที่ส่งไปขายประเทศจีนก็มีปริมาณถึงปีละ 18,000 หาบ¹² นอกจากนี้ยังมีพริกไทย น้ำตาล กีบुक กระวาน กฤษณา ผาง เปลือกโกกกลาง ไม้พะยูน ฝ้าย งาช้าง ครั่ง ข้าว หมาก ปลาเค็ม เขาวัว หนังวัว เขากกระบือ หนังกระบือ ข้าง นอแรด กวาง เสือ เสือดาว นาก จันทน์ชะมด¹³ สินค้าที่ไทยส่งไปขายยังกัลกัตตา เช่น งาช้าง รง กายาน ครั่งและของอื่นๆอีกมาก¹⁴ ส่วนสินค้าที่ไทยส่งไปขายกลุ่มประเทศมลายู ได้แก่ น้ำตาล เกลือ น้ำมัน ข้าว ครั่ง เหล็ก เครื่องปั้นดินเผา น้ำมันหมู ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2367 มีเรือสินค้าของไทยไปถึงเมืองท่าในช่องแคบมะละกาจำนวน 44 ลำ แสดงให้เห็นถึงการขยายตัวทางการค้าของไทยอย่างมาก¹⁵

¹¹ เรื่องเดิม, หน้า 130-131.

¹² John Crawford, The Crawford Paper (Bangkok: Vajiranana National Library, 1915), p. 113.

¹³ John Crawford, op.cit., p. 408.

¹⁴ D.E. Malloch, Siam (Calcutta: the baptist mission press), p. 19.

¹⁵ John Crawford, op.cit., p. 414.

คงได้กล่าวมาแล้วในบทที่แล้วว่าการติดต่อกำขายกับจีนนั้นไทยจำเป็นต้องส่งบรรณาการให้แก่จีนเพื่อผลประโยชน์ในทางด้านการค้าขาย และของที่ไทยส่งไปเป็นบรรณาการแก่จักรพรรดิจีนก็เป็นของที่มิในท้องถิ่น ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ ระยะเวลา พ.ศ. 2325 ถึง พ.ศ. 2396 ไทยได้ส่งทูตบรรณาการไปเมืองจีนถึง 55 ครั้ง เฉลี่ยได้ 2 ครั้งทุกๆ 3 ปี จะเห็นได้ว่าเราส่งทูตไปบ่อยครั้งก็เนื่องจากแรงจูงใจในการค้าขาย โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 1 จาก พ.ศ. 2329-2352 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงส่งทูตไปเมืองจีน 18 ครั้ง หรือเกือบจะทุกปีทีเดียว¹⁶ แม้ว่าเป็นในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ ภาวะเศรษฐกิจของไทยเรายังไม่คึกคักเพราะอยู่ในระยะเพิ่งตั้งตัวสร้างเมืองใหม่ ประเทศต่างๆ ก็ไม่ค่อยไปมาค้าขายเพราะไทยอยู่ในระหว่างศึกสงคราม แต่ไทยก็สามารถส่งบรรณาการไปให้จีนได้ เพราะการส่งบรรณาการไปจีนนอกจากจะได้รับของตอบแทนจากจักรพรรดิจีนแล้วยังเป็นนโยบายการค้าอย่างหนึ่งของไทยด้วย กล่าวคือ สิ่งของที่เราส่งไปเป็นบรรณาการก็เหมือนหนึ่งเป็นตัวอย่างสินค้าที่จีนจะพอใจ ไทยจึงมีความจำเป็นต้องส่งบรรณาการไปจีนเพื่อเปิดการค้าและฟื้นฟูการเศรษฐกิจ สิ่งของที่เราส่งไปเป็นบรรณาการแก่จีนได้แก่ ช้าง กล้วย กล้วยไม้ การบูร ชันไม้ ผลกะเบา ถ่านไม้มะเกลือ นอระมัต กระวาน งาช้าง กล้วยฉำฉำ หันหินระมัด หางนกยูง ปีกนกกะเตน ภาคเพชรจีนหุยนต์ เปลือกสีเสียด กานพลู รวงพรหม ผาง พืชมเสน ผ้าไหมรีสีแดง น้ำดอกไม้เทศ¹⁷ จะเห็นได้ว่าสิ่งของซึ่งไทยส่งเป็นบรรณาการหลายชนิดต่อมาได้กลายเป็นสินค้าที่เราส่งไปจำหน่ายยังประเทศจีน และเป็นสินค้าที่มีราคาสูง เช่น งาช้าง กระวาน กล้วยฉำฉำ รวง และอื่นๆ

¹⁶Sueboang Promboon, "Sino-Siamese Tributary Relation 1282-1853 (A Ph.D. thesis, University of Wisconsin, 1971) pp. 121-22, 275.

¹⁷พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชนานไปยังประเทศจีนกับประวัติวัดเศวตฉัตร. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมราชวงศ์หญิงเจียม ฉัตรกุล พระนคร : โรงพิมพ์เอกการพิมพ์, 2505), หน้า 1-3.

สิ่งของต่างๆที่รัฐบาลไทยกำหนดให้เป็นสินค้าผูกขาดและสินค้าที่ไทยส่งไปขายต่างประเทศ รวมทั้งบรรณาการที่ไทยส่งไปให้จีนนั้นส่วนใหญ่ได้มาจากการเก็บส่วย การนำเอาส่วยมาส่งเป็นสินค้าขายให้แก่ชาวต่างประเทศและบรรทุกสำเภาออกไปขายต่างประเทศนั้นมาแล้วตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา¹⁸ แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์คอนตันโดยเฉพาะสมัยรัชกาลที่ 1-3 มีการค้าสำเภาเพิ่มมากขึ้นเนื่องจากรายได้ภายในประเทศลดน้อยลง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะที่ยังทรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจ้าอาภรณ์ได้ทำการค้าสำเภาจนได้กำไรมาเป็นรายได้ส่วนพระองค์และรายได้แผ่นดินเป็นจำนวนมากจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงกรีธาเรียกพระองค์ว่า "เจ้าสัว"¹⁹ และเมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ในระยะแรกการค้าสำเภาก็ยังคงมีอยู่มาก ดังนั้นการเก็บส่วยเป็นสิ่งของจึงมีความสำคัญต่อการค้าสำเภาของไทยอย่างมาก จุดมุ่งหมายของรัฐบาลในการเก็บส่วยเป็นประการแรกจึงได้แก่การเรียกเก็บส่วยสิ่งของที่จะเป็นสินค้าบรรทุกสำเภาออกไปขายต่างประเทศหรือไม่ก็เป็นสินค้าแลกเปลี่ยนกับพ่อค้าที่เข้ามาค้าขายในประเทศไทย ดังปรากฏในสารตราของกระทรวงมหาดไทยมีไปถึงเจ้าเมืองต่างๆดังนี้

"...ถ้าถึงเทศกาลเก็บผลเร่วก็ให้พระยาสุระบุรี พระวิเสทจุฑาไชย กรมการศึกเตือนให้นายกองปลัดกอง ชุนหมื่น นายหมวด กองส่วยเร่วคุมไพร่ออกเก็บผลเร่วแคะตระกูให้ได้ผลเร่วจำนวนเท่าใหม่ส่งลงไปให้ถึงกรุงเพมหานครแต่ในเดือน 2 มีมะแหมน๗ศก ให้กรมจำนวนจทุกหมวดทุกกองอย่าให้ผลเร่วส่วยขาดคางพนมรชุมสำเภาเสียราชการไปได้..."²⁰

¹⁸ มงแต่มันต์ สุภัทพันธุ์, "การศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศิลปศาสตรบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2511, หน้า 32-33.

¹⁹ หม่อมเจ้าหญิงสิมพันธ์พร เสนอ โสณกุล, เรื่องเดิม หน้า 11 - 12.

²⁰ พระมุกด์แห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 162 สารตรา เจ้าพระยาจักรีถึงกรมการเมืองสุระบุรี ฉะเชิงเทรา เรื่องให้บอกปลัดสี่เอกสักใหม่ในกองท่าส่วยเร่ว.

"...หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระศรีสุระเจ้าเมืองเขษุมกด้วย
บอกหนังสือแต่งให้หลวงยกกระบัตร หลวงมหาดไทยคุมเอาผลเร็ว
ส่วย 10 ทาบ 25 ชั่ง เงินแทนเร็ว 4 ชั่ง 10 คำสิ่ง กิรราคา
ทาบละ 5 คำสิ่ง เป็นเร็ว 10 ทาบ เขาคันเป็นเร็ว 20 ทาบ
25 ชั่ง ลงไปส่ง ณ กรุงเพทฯ นั้นก็นำหนังสือบอกกราบบังคมทูล
พระกรุณาแล้วทรงพระกรุณาตรัสเห็นแก่คำสั่งว่าผลเร็ว เป็นสินค้า
สำหรับตอบแทนลูกค่างต่างประเทศ สมอบุทุกมีมิได้ขาด..."²¹

"...ครั้งต้องการตอบแทนนายสุภกำปั่นลูกกำ สมอบุทุกปีให้พระสุริย
วงษาหลวงปลัดกรมการ และหลวงราชภักดี กองนอกส่งครึ่งส่วย
ซึ่งค้างเก่าใหม่ลงไปให้ถึงกรุงเทพฯ โดยเร็วอย่าให้ค้างช้ำอยู่
ได้..."²²

"...เจ้าเมืองกรมการ ไม่เป็นใจเจ็บร้อนด้วยราชการหาส่งฝางลง
ไปให้ทันกำหนดไม่ ล่วงมาจนถึงเดือน 8 ปีพิมพ์สารทมิฬโรงฉก
สำเภาก็ใช้ใบออกไปน้ำลึก เจ้าพนักงานกองเบิกเอาเงินหลวง
จัดซื้อฝางบันทุกสำเภากอแทนลูกกำนายสุภกำปั่นโยนละ 3
คำสิ่ง..."²³

²¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 210 สารตรา
เจ้าพระยาจักรีตอบรับผลเร็วส่วยเมืองพุทไธสง.

²² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 62 สารตรา
เจ้าพระยาจักรีตอบเรื่องส่วยที่ให้หลวงยกกระบัตรนำมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย.

²³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 196 สารตรา
เรื่องให้จัดแจงเอาเงินกำฝางจำนวนที่เกณฑ์คุมส่งมากรุงเทพฯ.

คำว่า "ตอบแทนลูกค้าต่างประเทศ" หรือ "ตอบแทนนายสลุปกำปั่นลูกค้า" นั้นก็หมายถึงการนำเอา เร่ว ครั่ง และ ผาง นั้นมาซื้อขายแลกเปลี่ยนกับสินค้าของชาวต่างประเทศนั่นเอง และกำหนดการส่งสิ่งของส่วยก็จะต้องให้ทันกับฤดูมรสุมที่สำเภาก็จะออกไปค้าขายเพื่อจะได้นำสิ่งของส่วยที่ส่งมานั้นมรรทุกสำเภาก็ออกไปขายได้เลย เร่ว ครั่ง และ ผาง ก็จะเป็สินค้าที่ถูกค้าต้องการมากและขายได้ราคาดี จึงปรากฏว่ารัฐได้เรียกเก็บส่วยทั้งสามนี้มากโดยเฉพาะเร่วซึ่งในบางครั้งได้จากการเก็บส่วยก็ยังไม่เพียงพอต้องเกณฑ์เรียกจากเลขหรือไพร่ด้วยเพิ่มเติมอีก ดังปรากฏในใบบอกเมืองกำแพงเพชร คือ

"...ควยมีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมขึ้นไปถึงข้าพเจ้า แลกรมการว่าของพระราชประสงค์ผลเร่วสำหรับที่จะตอบแทนสินค้าเมืองนอกจึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ข้าพเจ้าแลกรมการเกณฑ์ 150 คน ให้เก็บผลเร่วให้คู่ 3 คน ต่อตำบล เป็นจำนวนเร่วหนัก 50 หาบ ส่งลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายปีละ 50 หาบ..."²⁴

การเกณฑ์เลขส่งเร่วตามสารตราี้กระทำภายหลังจากที่ได้มีการเก็บส่วยเร่วจากเมืองนี้แล้ว นอกจากสินค้าสามชนิดนี้แล้ว ยังมีสิ่งของอื่นอีกที่รัฐกำหนดให้เป็นส่วยเพื่อนำมาเป็นสินค้า ได้แก่ ถิ่นจากหัวเมืองทางใต้²⁵ ช้าง น้ำรัก ผ้าย นุ่น ป่าน ดินประสิว กระเบื้อง ทองแดงกระวาน จากหัวเมืองทางภาคเหนือ²⁶ รง พริกไทย จากตราดและ

²⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1129 เลขที่ 28 ใบบอกเมืองกำแพงเพชรส่งผลเร่วจักซื้อลงมาส่ง.

²⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 90 ใบบอกพระยาศรีธรรมโศกราช เมืองนครถึงเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีกรมพระกลาโหมว่าควยส่งส่วยถิ่นกับเงินอากรสุรา และเงินภาษีไม้.

²⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 97 บัญชีเลขส่วยเงิน และทองคำ.

จันทบุรี²⁷ เป็ลือกอมเซย ฟองปลาบึก เนื้อปลาบึก มะขามหวาน²⁸ งาช้าง²⁹ นอกจากเรียกเก็บส่วยเพื่อนำมาเป็นสินค้าแล้วยังมีการเรียกเก็บส่วยเงินแล้วนำเงินนั้นมาซื้อสิ่งของที่จะส่งไปขายอีกด้วย

๓. เก็บส่วยสิ่งของ เพื่อใช้ในการศาสนา ชาวไทยส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนาและองค์พระประมุขก็ทรงเป็นพุทธมามกะ คือจะต่องทรงนับถือพุทธศาสนาและทำนุบำรุงพุทธศาสนาด้วย ค่านิยมของสังคมไทยที่แสดงออกถึงการศรัทธาในพุทธศาสนาก็ได้แก่การทำบุญ การสร้างวัด การหล่อพระพุทธรูป การปฏิสังขรณ์วัดวาอารามที่สลักหักพัง ดังนั้นพระมหากษัตริย์จึงต่องทรงเป็นผู้นำในการทำนุบำรุง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็เป็นสมัยหนึ่งที่มีการทำนุบำรุงพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ทั้งนี้คงเนื่องมาจากระยะเสียดกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เป็นต้นมานั้น พระพุทธศาสนาถึงแก่กาลเสื่อมโทรมมาระยะหนึ่ง แม้ว่าในสมัยกรุงธนบุรีพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงเอาพระทัยใส่ในการศาสนาากก็ตามแต่พระพุทธรศาสนาที่ยังไม่เจริญรุ่งเรืองมากนัก

แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 ไทยจะยังคงมีสงครามกับพม่าอยู่เกือบตลอดรัชกาลก็ตาม แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ยังทรงมีพระราชกรณียกิจหลายประการทางศาสนา อาทิ เช่น การก่อสร้างบูรณะวัดวาอาราม การชำระพระไตรปิฎก ตลอดจนการทำนุบำรุงในก้านจุดปัจจัยของพระสงฆ์ด้วย ในก้านการสร้างและทำนุบำรุงวัดนั้น ได้ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นและทรงปฏิสังขรณ์วัดที่มีอยู่เดิม 13 วัด โดยเฉพาะวัด

²⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 34 บัญชีเงินส่วยเมืองครากและเมืองจันทบุรี.

²⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 291 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองหนองคายเรื่องท้าวสุริวงค์คุมทองเกณฑ์ร่อนมาส่ง.

²⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 110 บัญชีรายวันส่งทองคำ.

พระเชษฐพน กับ วัดสระเกศ นั้นการปฏิสังขรณ์ก็เท่ากับสร้างใหม่เลยทีเดียว ทั้งนี้รายงานเรื่องปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม ดังนี้

"...การปฏิสังขรณ์วัดนี้สิ้นเงินในการถมดิน ค่าอิฐ ปูน ชูง ไม้สัก ไม้แกน เหล็ก กระจับปี่ พื้นไม้จาก ทำโรงงานราวรานเรือน เสา กระดาน กุฎี น้ำอ้อย น้ำมันยาง ฐาน คีบูก ทองเหลือง ทองแดง ช้าง หลอดถาน กระจก นํ้ารัก ทองคำ กระจาด เครื่องเขียน รง..."³⁰

พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ทรงโปรดให้มีการทูลเกล้าฯ รุงพุทธศาสนามากที่สุด คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เพราะพระองค์มีพระราชศรัทธา ในพระพุทธศาสนา เป็นอย่างยิ่ง ในรัชกาลนี้ได้มีการหล่อพระพุทธรูปและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ เป็นอันมากและนอกจากนั้นยังได้มีการบำเพ็ญพระราชกุศลอยู่อย่างสม่ำเสมอ ปรากฏหลักฐานว่าพระราชจริยวัตรของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แก่การเสด็จทรงบาตรและนิมนต์พระสงฆ์ เข้าไปถวายพระธรรมเทศนาและพระวิสันนาเกี่ยวกับพระไตรปิฎกในพระบรมมหาราชวังอยู่เนืองๆ โปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมพระไตรปิฎกขึ้นทั้งหมด และปรากฏว่าได้ตรวจสอบรวบรวมเรียบร้อยถึง 7 ฉบับ³¹ สำหรับวัดที่สร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้มี 5 วัด วัดที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง คือ วัดเฉลิมพระเกียรติ กับวัดที่พระบรมวงศานุวงศ์ทรงสร้างอีก 4 วัด นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงหากการปฏิสังขรณ์วัดอีกถึง 60 วัด นับว่าเป็นสมัยแห่งการบูรณะวัดที่ยิ่งใหญ่สมัยหนึ่งที่เดียว³²

³⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1151 เลขที่ 2 รายงานเรื่องปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม.

³¹ Walter F. Vella, Siam Under Rama III (1824-1851) (New York: J.J. Augustin Publisher, 1957), p.34.

³² สมคิด ศรีสิงห์, "ระบบบริหารการภาชีอากร์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (ปริญา นีพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2514), หน้า 34 - 36.

ปรากฏหลักฐานว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้น นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะโปรดให้ปฏิสังขรณ์วัดในหัวเมืองด้วย พระองค์ทรงปฏิสังขรณ์วัดที่ยังสร้างค้างอยู่และวัดที่ชำรุดทรุดโทรม เช่น วัดมหาธาตุ วัดชนะสงคราม วัดบวรมงคล วัดเฉลิมพระเกียรติ วัดปริณายก วัดสระเกษ วัดราชชนนีคณาภิรมย์ วัดอรุณราชวราราม เป็นต้น³³ นอกจากวัดที่ได้รับพระราชทานพระมหากรุณาธิคุณทรงปฏิสังขรณ์อย่างสมบูรณ์แล้ว ยังมีวัดหัวเมืองอื่นๆ ซึ่งได้รับพระราชทานวัสดุเพิ่มเติมเพื่อรวมในการปฏิสังขรณ์วัดของท้องถิ่นนั้นๆ ดังตัวอย่างกรณีวัดเมืองอุบลราชธานีในปี พ.ศ. 2394 ดังนี้

"...เมืองอุบลพระราชทานพระพรหมราชาเจ้าเมืองท่าโขลง
4 วัดปามณีนวัน ทองคำไปลาว 3000 แขน
กระจกสี 20 ทาบ
เครื่องเขียนต่างๆ 20 ทับ
ทำการศาลาเปรียญวัดสุปัฏนาราม ทอง 4000 แขน กระจกสี
25 ทาบ สุพรรณดินคอกไม้เพลิง 1 ทาบ..."³⁴

จะเห็นได้ว่าพระราชกรณียกิจที่สำคัญอันดับแรกในด้านศาสนาของพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็คือ การสร้างและปฏิสังขรณ์วัด รองลงมาก็คือการหล่อพระพุทธรูป ในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดแรงงานได้มาจากไพร่ที่มาเข้าเคือนั่นเอง และนอกจากจะเสียค่าใช้จ่ายในการสร้างเป็นตัวเงินแล้ววัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างบางอย่างก็มาจากกรรเรียกเก็บส่วย อาทิเช่น ไม้ ทองคำ ทองแดง น้ำรัก สีลา และอื่นๆ ดังปรากฏในสาร

³³ องค์การคำคุณสภา, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 25, เล่มที่ 15 (พระนคร : โรงพิมพ์คำคุณสภา, 2507), หน้า 1 - 45.

³⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 12 บัญชีพระราชทานสิ่งของท่าวัดหัวเมือง.

ตราที่มือออกไปถึงหัวเมืองต่างๆจะกำหนดให้ไพร่หรือเลิกส่วยเมืองนั้นส่งส่วยชนิดใดเพื่อนำไปใช้ในการพระศาสนา ดังนี้

"...หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระปลัดเมืองสุพรรณด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมตรัสสั่งว่า พระยามปลัดเมืองราชบุรีบอกเขาไปว่าไปรอกเกล้าโปรดกระหม่อมให้จัดเลิกกองส่วยน้ำรักรับเพิ่มขึ้นอีกเก้าใหม่ให้ไต่ 100 คน... แลน้ำรักรับเป็นของต้องพระราชประสงค์สำหรับส่งพระพุทธรูป ขอฟา ไบระกา พระอุโบสถ พระวิหาร วัดวาอาราม ใช้ในการพระราชกุศลเป็นอันมาก เลิกส่วยรักรับทำน้ำรักรับเขาไปหาพอใช้ไม่ ป่าแขวงเมืองเพชรบุรี เมืองกาญจน์บุรี ราชบุรี สุพรรณ ก็เป็นป่าอันเดียวกันจะถือว่าป่าแขวงนั้นเป็นของเมืองนั้นไม่ชอบ ให้ทำไปด้วยกันจะดวงแขวงดวงอำเภอกันประการใดก็ตามเถิด สุดแต่ถึงกำหนดปีก็ให้ไต่ น้ำรักรับให้ครบจำนวนส่วยทั้งเลิกถวายแก่และเลิกจัดขึ้นใหม่อย่าให้เจ้าเมืองกรมการขัดขวางห้ามปรามพวกส่วยน้ำรักรับเลย..." 35

นอกจากนี้ทองคำก็เป็นสิ่งที่จำเป็นในการหล่อพระพุทธรูป ดังปรากฏในร่างตราที่มีไปถึงเจ้าเมือง ดังนี้

"...แลทองคำแด่ของพระราชประสงค์แต่ค่าเปลวปิดพระพุทธรูปวัดวาอารามไว้การเบ็ดเสร็จเป็นอันมากเสมออยู่ทุกปีมิได้ขาด... ถ้าเจ้าเมืองกรมการ นายกอง นายหมวดซึ่งคุมไพร่ไปรอนทองขัดสนด้วยเสบียงอาหารก็ให้เจ้าพระยานครราชสีมา พระภักดีนุชิตกรมการ จ่ายเสบียงอาหารให้นายไพร่ นายกอง รอนทองรับพระราชทานอย่าให้ขัดหายากขัดสนได้..." 36

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

35 หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมา 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 112 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองสุพรรณ เรื่องนายกองส่วยน้ำรักรับเมืองราชบุรีจะมาทำน้ำรักรับที่เมืองสุพรรณ.

36 หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมา 3 จ.ศ. 1198 เลขที่ 17 ร่างตราให้พระภักดีนุชิตกรมการเมืองนครราชสีมาบอกให้เมืองฉะลอมส่งส่วยทองคำแด่.

"...ทองคำทองพระราชประสงค์ให้ช่างแบทองคำเปลวมีพระพุทธรูป พระเจดีย์ พระไตรปิฎกปิดตัวไม้เครื่องวัดวาอารามและไซการพระนครเสมอทุกปี..."³⁷

จะเห็นได้ว่าทองคำก็เป็นสิ่งที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งควบคู่ไปกับน้ำรัก และนับว่าเป็นสิ่งที่ต้องการมากจนถึงกับว่าไพร่ส่วยที่ออกไปร่อนทองคำซึบสนเสบียงอาหารก็ให้เจ้าเมืองกรมกการเมืองนั้นๆจัดหาเสบียงอาหารให้ด้วยนับว่าได้เปรียบบรรดาไพร่ส่วยชนิดอื่นๆ และแม้ว่าไพร่ส่วยทองร่อนทองคำไม่ครบก็ให้เอาเงินมาซื้อทองคำก้อนใหญ่ที่มีผู้อื่นร่อนได้ใส่แทนทองส่วยคนละ 2 สลึง³⁸

วัสดุที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งในการสร้างและการปฏิสังขรณ์วัดวาอารามคือ ไม้ รัฐบาลได้เรียกเก็บส่วยไม้เพื่อนำมาใช้ในการสร้างวัดวาอารามมีละจำนวนมากๆ เช่น

"...หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระยาลำพูน พระอุปราช พระรชชาง พระยาราชบุตร บุกรหลานแสรท้าวพระยาลาวเมืองลำพูนถวายบอกหนังสือแจ้งให้พระรัตนเมืองแก้ว พระยาไชย แสรไชยวง แสรท้าวพระยาลาวคุมเอาไม้ขอนสัก 100 คน ส่งไปทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย...ไม้ขอนสักไซ่ดวยการ เบ็ญเสวีจสำหรับพระนครและทำการวัดวาอารามเป็นการพระราชกุศลสืบไปภายหน้า..."³⁹

³⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 280 สารตราถึงเจ้าเมืองยโสธร เมืองนครพนมเรื่องตอบรับส่วยทองคำน่วยจากพระศรีวิราชเจ้าเมืองอุบลาค.

³⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1198 เลขที่ 19 ร่างตราถึงพระยาเพชรบูรณ์เรื่องทรงตั้งหลวงชนบาลเป็นที่หลวงรณราชศึก.

³⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 43 ตอบรับไม้ขอนสัก 100 คน ซึ่งพระยาธรรมมัญญ์แจ้งให้พระยารักษาเมืองแก้วนำลงมาทูลเกล้าฯ.

ในบางกรณีไม้ส่วยไม่พอใช้ในการสร้างวัดวาอารามและใช้การเบ็ดเสร็จอื่นๆก็ให้มีการเกณฑ์เลขาอารามัญซึ่งเป็นกองนอกตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ แขวงเมืองตาก⁴⁰ ซึ่งแต่เดิมให้จัดหาน้ำรักและสิ่งของหุดเกล้าหุดกระหม่อมถวายแต่ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2380 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องพระราชประสงค์จะใช้ไม้ซอนสักทำวัดวาอารามและใช้การเบ็ดเสร็จในพระนครเป็นอันมาก จึงให้เลขาอารามัญหรือไพร่รามัญทำส่วยไม้ซอนสัก จึงเห็นได้ว่าจุดมุ่งหมายของรัฐบาลในการเก็บส่วยไม้มีอยู่ 2 ประการที่สำคัญๆ คือ ใช้ทำวัดวาอารามประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง คือ ใช้การเบ็ดเสร็จในพระนครซึ่งจะได้กล่าวภายหลังว่าใช้การเบ็ดเสร็จในพระนครนั้นคือใช้ทำอะไร

ในการเรียกเก็บส่วยไม้นั้นในสารตราที่มีออกไปยังเจ้าเมืองต่างๆเพื่อกำหนดหรือเร่งรัดให้ส่งส่วยนั้นจะกำหนดลงไปแน่นอนว่าไม้ที่ส่งจะเป็นไม้ที่จะนำไปใช้ทำอะไร เช่น ไม้ซื่อ ซ้อฟ้า ลำยอง บานประดู่⁴¹ ยิ่งเป็นการยืนยันกันอย่างแน่ชัดว่าไม้ส่วยเหล่านี้จะนำไปสร้างวัดวาอารามต่างๆ นอกจากนี้ยังมีวัสดุอีกบางชนิดที่ใช้ในการสร้างวัดวาอาราม อาทิเช่น ศิลา กระเบื้อง สิ่งเหล่านี้ก็เรียกเก็บเป็นส่วย เช่น กระเบื้องส่วย⁴² และบางทีก็ใช้วิธีเกณฑ์ไพร่ให้ไปสกัดศิลาตั้งปรากฏในร่างตรา ดังนี้

⁴⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 36 ใบบอกเมืองตากส่งไม้ซอนสักส่วย.

⁴¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 59 สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องเร่งส่วยไม้.

⁴² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 75 จดหมายหลวงพิไชยเกษมทองแขกคลองตะเคียนบอกส่งกระเบื้องส่วย.

"...หนังสือพระยามหาอำมาตย์มาถึงหลวงปลัด หลวงยกกระบัตร
กรมการเมืองลพบุรีถวาย ๗ ปีชาลจัตวาทก โปรดเกล้าโปรดกระ
หม่อมให้หลวงคชทัต ขุนอินทรี หมื่นพรมศิลา หมื่นเทพศิลา คุณ
ไพร่ไทยลาวออกไปเจาะสกัดทำศิลา ๗ เขาขิงก แขวงเมือง
นครนายกส่งเขาไปทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายประดับขุมประทุ
ก่าแพงแก้ว ใช้ในการวัดสุทัศน์เทพวราราม..."⁴³

จึงกล่าวได้ว่าวัสดุที่ใช้ในการสร้างวัดวาอารามเพื่อการพระราชกุศลนั้นส่วนใหญ่ได้
มาจากการเก็บส่วยโดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
มีพระราชศรัทธาในพุทธศาสนา การเก็บส่วยสิ่งของที่เป็นวัสดุในการก่อสร้างและปฏิ-
สังขรณ์วัดวาอารามจึงเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม

ค. เก็บส่วยสิ่งของ เพื่อใช้ในการราชการการก่อเรือ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นบิจจับ
ทำให้มีการก่อเรือของไทยชวยตัวมากขึ้น เพราะสาเหตุของประการควบกันคือ
ประการแรก สืบเนื่องมาจากการค้าขายต่างประเทศชวยตัวขึ้น และประการที่สอง
สืบเนื่องมาจากการสงครามระหว่างไทยและญวนในสมัยรัชกาลที่ 3

ในด้านการขยายตัวทางการค้าขายกับต่างประเทศมีข้อสังเกตเกี่ยวกับการค้าขายของ
ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ⁴⁴

1). เมืองไทยมีชื่อเสียงในด้านที่ว่าไม่มีดีที่ใช้สำหรับต่อเรือกำปั่นราคาถูก ก็
กว่าเรือที่ต่อในประเทศอื่นๆ จึงมีชาวต่างประเทศมาขอต่อเรือปีละหลายลำ

⁴³ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 129 ร่างตรา
นอญเมืองลพบุรีให้หาขุนอินทรี หมื่นพรมศิลาให้ทำศิลา.

⁴⁴ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 55, เรื่องเดิม หน้า 131. และ ปิยนาด นิโครธา,
เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

2). ไทยได้ความรู้ว่าการใช้เรือไปค้าขายกับต่างประเทศมีกำไรมากจึงเกิดต่อเรือกำปั่นหลวงไปค้าขาย เจ้านายและขุนนางไทยที่มีทุนทรัพย์ก็จัดเรือไปค้าขายถึง อินเดีย ชวา สุมาตรา พูวน-จีน และ ญี่ปุ่น โดยเฉพาะเรือสินค้าที่ไปขายยังประเทศจีนเมื่อขายสินค้าหมดแล้วบางทีก็ขายเรือด้วยเพราะไคร่ราคาดี กรอเฟลิกได้ประมาณไว้ว่ามีเรือสินค้าประมาณ 83 ลำที่ทำการค้ากับจีน ในจำนวนนี้ 18-21 ลำ เป็นของพระมหากษัตริย์และขุนนาง 8-10 ลำ อยู่ในกรุงเทพฯ กutschlaff (Gutzlaff) ก็ประมาณไว้ว่าทุกๆปีจะมีเรือสินค้าจากไทยส่งไปขายยังจีน 80 ลำ⁴⁵

การต่อเรือในประเทศไทยมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) พวกลูกค้าที่ต้องการต่อเรือก็ซื้อไม้ต่อเรือจากราษฎรได้แต่ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2328 รัฐบาลเห็นว่าการปล่อยให้ทำเช่นนั้นต่อไปพวกราษฎรก็จะเอาไม้ไปขายให้แก่ลูกค้าที่ต้องการต่อเรือเสียหมด ไม้ซึ่งจะได้ใช้จ่ายราชการ ณ กรุงเทพมหานครก็ชักสนจึงได้มีคำสั่งห้ามมิให้ผู้ใดต่อเรือสำเภาได้ตามอำเภอใจเป็นอันขาด ถ้าผู้ใดต้องการจะต่อเรือสำเภาก็ต้องกราบทูลพระกรุณาก่อน เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าแล้วจึงต่อได้และในการขออนุญาตต่อเรือนี้ผู้จะต่อเรือสำเภาหนึ่งจะต้องเสียเงินค่ารับสั่ง ค่าทูลฉลอง ค่าหมายเบ็ดเสร็จ รวมเป็นเงิน 139.50 บาท สำหรับการต่อเรือในกรุงเทพฯ ถ้าต่อเรือสำเภาที่หัวเมืองต้องเสียค่าตราอีก 13 บาท รวมเงิน 152.50 บาท ถ้าผู้ใดลักลอบต่อเรือสำเภาแก่หัวเมืองไหนมิได้ให้กราบทูลพระกรุณาก่อนให้เอาตัวผู้ลักลอบต่อเรือสำเภาเป็นโทษ⁴⁶

45

Charles Gutzlaff, Journal of Three Voyages along the coast of China in 1831, 1832, 1833 with notice of Siam, Corea and the Loo-Choo Islands (Taipei: Ch'ong Wen Publishing Company, 1968), p. 53.

⁴⁶ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1166. เล่ม 3 (พระนคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง, ม.ม.ป.), หน้า 340-45.

จากที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่ารัฐได้เข้ามาเกี่ยวข้องในการต่อเรือ คือ เรียกเก็บค่าธรรมเนียมจากผู้ที่ต้องการต่อเรือและยังมีความจำเป็นก่อให้เกิดไม่ในการต่อเรือที่จะส่งสินค้าไปขายต่างประเทศ ซึ่งอาจเรียกได้ว่าต่อเรือขายก็ไ้เพราะเรือสินค้าที่ส่งไปขายต่างประเทศบางครั้งก็ขายเรือนั้นด้วย นอกจากนี้ยังนำเอาไม้มาขายให้แก่ลูกค้าที่จะต่อเรือในกรุงเทพฯ เป็นรายได้ของรัฐบาลอีกด้วย

ในค่านที่เกี่ยวกับการสงคราม ในสมัยรัชกาลที่ 3 ไทยต้องทำสงครามกับญวน ตั้งแต่ พ.ศ. 2376 ถึง พ.ศ. 2390 สาเหตุที่ไทยต้องทำสงครามกับญวนเนื่องจากทั้งไทยและญวนต้องกวมแผ่อิทธิพลเข้าไปในลาวและเขมร และก้วยเหตุที่เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์เข้าใจว่าญวนเป็นฝ่ายที่น่าจะมีเสถียรภาพทางการเมืองดีกว่า จึงก่อการกบฏขึ้นที่เรียกว่า กบฏอนุวงศ์เวียงจันทน์ และในการปราบกบฏนี้เองทำให้เกิดการขัดแย้งกันอย่างเปิดเผยและเป็นสาเหตุให้ญวนตั้งคู่มิตรกับไทย ในการทำสงครามกับญวนนี้ไทยจัดให้มีทั้งกองทัพบกและกองทัพเรือ กองทัพบกอยู่ภายใต้การนำเองเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิง) และกองทัพเรืออยู่ภายใต้การนำของเจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ) ซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาพระคลังได้รับอำญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพเรือคุมไพร่พลหมื่นห้าพันรบทุกเรือรบออกไปเกณฑ์เล็กไทยในเมือง ตราด จันทบุรี และเกณฑ์เอกเขมรที่กำมอด และเขมรป่าวาง⁴⁷ ในการสงครามนั้นนอกจากจะต้องใช้เรือในการไปรบแล้วยังต้องใช้เรือในการลำเลียงเสบียงอาหารจากเขตแดนไทยไปส่งให้แก่กองทัพไทยในเขตเขมรและญวนอีกด้วย ดังเช่น

"...เจ้าพระยาพระคลัง... ส่งให้พระพิพิธภักดีจางวางด้วยพริกไทย เมืองจันทบุรีกับหลวงมหาดไทย เมืองตราด คุมเรือลำเลียงเสบียงอาหารสามสิบลำรับมาส่งให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่เมืองโจจู้ก..."⁴⁸

⁴⁷ ก.ศ.ร. กุหลาบ, อานามสยามยุทธ เล่ม 1 (พระนคร : แพร่พิทยา; 2514), หน้า 486.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 569.

จึงเห็นได้ว่าความจำเป็นในการใช้เรือจึงมีอยู่มากเพราะการขนส่งทางน้ำทำได้สะดวกกว่า
การเดินบก

ด้วยเหตุผลสองประการตามที่กล่าวมาแล้วรัฐบาลจึงได้เรียกเก็บส่วยไม้มากขึ้น
ไพร่ส่วยจากหัวเมืองต่างๆส่วนใหญ่เป็นหัวเมืองทางเหนือ อันได้แก่ สุโขทัย พิษณุโลก พิชัย
นครสวรรค์ ฯลฯ ส่วยส่วยไม้เป็นประจำคงบอกที่จะยกมาให้เห็นบางอัน เช่น

"...ข้าพเจ้าได้เร่งรัดหลวงตรงอักษรกองนอกได้ไม้เสากระโคง
ไม้สักยาว 12 สนมสิบก้านหนึ่งกับไม้ไชยยาว 3 วา 4 วา 5 วา
ใหญ่รอบ 6 ก่า 7 ก่า 8 ก่า 26 คน แกลงให้มันสถานคุมลงมา
ส่งครั้งหนึ่งก่อน..."⁴⁹

"...ข้าพเจ้าได้อ้างตราต่อพระยาสุโขทัยกรมการหาหัวหลวงไพร
รณสงครามกับหลวงวิเสทภักดีเร่งโคเสากระโคง ไม้สักกองหลวง
ไพร่รณสงครามยาว 12 วา สนมสิบก้านหนึ่งยาว 1 วา สนม
สิบก้านหนึ่งเขากันเสากระโคง 2 คน กับไม้ไชย...228 คน
แกลงให้ขุนวิเสทกับขุนไชยวิชิตคุมแพลงมาส่ง..."⁵⁰

ในบัญชีรายวันส่งไม้ขอนสักจากหัวเมืองต่างๆเราจะเห็นได้ว่าในปีหนึ่งๆหัวเมือง
ต่างๆต้องส่งไม้ขอนสักเข้ากรุงเทพฯเป็นจำนวนมาก คือ

"...วันขึ้น 9 ค่ำ เดือน 12 พระยาสุวรรณคโลก หลวงวัง กรมการ
เมืองสุโขทัยจัดได้ไม้ขอนสักลงมาทูลเกล้าถวายเป็นไม้ เมืองสุวรรณ
คโลก 21 คน เมืองสุโขทัย 5 คน กับพระยาสุวรรณคโลกคุมเสา
กระโคงเรือรบยาว 12 วา 9 ก่า 2 คน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ก. 1196 เลขที่ 21 ใบบอกเมือง
พิษณุโลกส่งส่วยไม้ขอนสักลงมากรุงเทพฯ.

⁵⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ก. 1196 เลขที่ 32 ใบบอก
หลวงจ่านงค์อักษรส่งไม้ขอนสักส่วย.

วันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 3, พระวังขวา เมืองแพร่ คุมมาถวาย
ไม้ไชย 220 คน

วันแรม 2 ค่ำ เดือนยี่ พระยาน่านคุมมาถวายไม้ไชย 400
คน เมืองเชียงใหม่ 200 คน เมืองลำปาง 500 คน เมืองนคร
สวรรค์ 110 คน ลำพูน 200 คน..."⁵¹

นอกจากไม้จะถูกนำไปใช้ในการสร้างวัดวาอารามและการต่อเรือแล้ว ไม้ยังถูก
ใช้ในการเบ็ดเสร็จอื่น ๆ อีกกล่าวคือ ในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้นได้มีการซ่อมแซมพระนครที่สร้าง
มาแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ทั้งนี้เนื่องมาจากว่าพระบรมมหาราชวังและสิ่งก่อสร้างอื่นๆที่สร้างในสมัย
รัชกาลที่ 1 นั้น สร้างด้วยไม้ เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 จึงเกิดการสลักหักพังไปเป็นจำนวน
มาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯให้มีการซ่อมแซมเป็นการใหญ่
ซึ่งก็จำเป็นต้องใช้ไม้เป็นจำนวนมาก และในบางกรณีเมื่อมีพระราชพิธีเกี่ยวกับการพระศพ
ของพระมหากษัตริย์และเจ้านายก็ต้องสร้างพระเมรุในแต่ละคราวซึ่งก็ต้องใช้ไม้อีกเช่นกัน
ดังนั้นจึงปรากฏว่าไม้ถูกกำหนดให้เป็นส่วนสิ่งของที่สำคัญอย่างหนึ่ง

จุดมุ่งหมายในการเก็บส่วยที่เป็นเงิน

ในระยะแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นการเก็บส่วยจะเก็บเป็นสิ่งของต่างๆตาม
เหตุผลที่ใกล้กล่าวมาแล้วในตอนต้นแต่ในระยะหลังหรือตอนปลายของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
โดยเฉพาะตอนปลายรัชกาลที่ 3 การเก็บส่วยเป็นสิ่งของค่อยๆเปลี่ยนไปสู่การเก็บส่วยเป็น
เงินที่เรียกว่า "ส่วยเงิน" มากขึ้น ที่จริงแล้วการกำหนดให้เงินเป็นส่วนส่วยชนิดหนึ่งนั้นมีมา
ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว (ตามที่กล่าวถึงแล้วในบทที่ 1) แต่ในตอนปลายรัชกาลที่ 3 นี้
การเก็บส่วยเงินเพิ่มมากขึ้น จำนวนส่วยที่เป็นสิ่งของค่อยๆลดน้อยลงแต่ไม่ได้หมายความว่า
ยกเลิกไปยังคงมีการเก็บส่วยเป็นสิ่งของอยู่ด้วย และในขณะเดียวกันก็เก็บเงินส่วยด้วย

⁵¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197 เลขที่ 5 บัญชีรายวัน
เรื่องส่งไม้ขอนสักหัวเมืองต่างๆเข้ามาถวาย.

ในบางครั้งเมื่อไพร่ส่วยที่จะต้องส่งส่วยสิ่งของแต่ไม่สามารถหาสิ่งของส่วยนั้นมาส่งได้รัฐบาลก็จะอนุญาตให้ส่งเงินแทนส่วยสิ่งของได้หรือไม่ก็รัฐบาลจะเป็นผู้กำหนดไปเลยว่าถ้าเก็บส่วยชนิดนั้นไม่ได้ให้เรียกเก็บเงินแทนไร แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลมีความต้องการเงินมากกว่าที่จะได้สิ่งของ เมื่อเปรียบเทียบกับระยะแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งปรากฏว่าไพร่ส่วยไม่สามารถหาสิ่งของส่วยส่งได้ก็ให้นำเงินไปซื้อสิ่งของนั้นตามหัวเมืองใกล้เคียงแล้วเอาสิ่งของนั้นส่งเป็นส่วยไปกรุงเทพฯหรือไม่ถ้าเก็บสิ่งของที่เป็นส่วยไม่ได้ก็อาจจะหาสิ่งของอื่นส่งไปแทนส่วยได้

อาจกล่าวได้ว่าในระยะแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นรัฐบาลต้องการสิ่งของส่วยมากกว่าเงินส่วย ส่วนตอนปลายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นรัฐบาลต้องการเงินมากกว่าสิ่งของส่วยที่เป็นเช่นนี้เพราะมีปัจจัยที่ทำให้รัฐบาลต้องการเงินมากกว่าสิ่งของก็คือ

ก. รัฐบาลต้องการเงินเพื่อมาใช้ในการจ้างแรงงานที่ใช้ในการก่อสร้าง

การก่อสร้างเป็นปัจจัยที่สำคัญหนึ่งในตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ทำให้การเก็บส่วยเปลี่ยนจากสิ่งของมาเป็นเงินมากขึ้น เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความจำเป็นในการต้องใช้จ่ายเงินในการต่างๆมากขึ้นคือ การจ้างแรงงานของชาวจีนในการก่อสร้างต่างๆและการชดเชยของ กังจะโคกกล่าวรายละเอียดดังนี้

การสร้างและซ่อมแซมพระนคร⁵² ในสมัยนี้เป็นระยะแห่งการซ่อมแซมพระบรมมหาราชวังซึ่งสร้างด้วยไม้มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 พระราชวังและตำหนักต่างๆที่ชำรุดก็ให้ซ่อมแซมขึ้นใหม่ทั้งสิ้น อาทิเช่น ไพร่ท้าวหรือหลังคาพระที่นั่งสุลลิมหาปราสาท ซ่อมแซมเครื่องบนเปลี่ยนใหม่การเสร็จแล้วก็ปักทองใหม่ และพระพิฆเนศวรที่หน้าพระที่นั่งหรือเครื่องบนเปลี่ยนใหม่ด้วย ประตูกำแพงวัง ประตูกำแพงพระนคร เค็มทำเป็นประตูยอดมณฑปเครื่องไม้ทากินแดงไปรต

⁵² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พงศาวดารรัชกาลที่ 3 (พระนคร : องค์การคำคุณสภ, 2504), หน้า 13.

ให้เรือทำใหม่ เป็นประตูดอรบอย่างทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าก่อนเป็นแพลลอยหนุณด้วยไม้ ไม้ก็โปรดให้เรือทำเป็นเจดากานตั้ง เสากำหนดกับบนนี้ใช้สะพานลอยยเทมแพพระที่นั่งพลับพลาสูง หน้าจักรวรรดิเดิมไม้โปรดให้ทำเป็นผนังก่ออิฐหังถามุงกระเบื้อง เลื้อยประดับกระจก ช่อฟ้า ใบระกา แล้วพระราชทานนามว่าพระที่นั่งสุททาสวรรย์ ดอกของนั้นเดิมก็เป็นเครื่อง ไม้ขอมณฑป โปรดให้ทำเป็นเครื่องก่อผนังข้างแต่ชั้นกลางชั้นบนเป็นฝาซีกหะถือปูน ให้เปลี่ยน ขอมณฑปแปลงเป็นยอดเกี้ยว และบังโปรดให้มีการสร้างป้อมปราการ⁵³ เช่น ป้อมศรี เพ็ชรอยู่หน้าบ่อนมีเสื่อสมุทร กอพระสมุทรเจดีย์ บ่อนวิเชียรไชยกุท นอกจากนี้ยังมีการ สร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆอีกเป็นจำนวนมาก

แรงงานที่ใช้ในการก่อสร้างสิ่งต่างๆตามที่ได้อธิบายมาแล้วนี้ ได้มาจากการจ้างแรงงานชาวจีนทั้งนี้ เป็นเพราะว่าชาวจีนสามารถทำงานในค่านงานโยธาได้ดีกว่าแรงงานไพร่ไทย นอกจากนี้สันนิษฐานว่าการจ้างแรงงานชาวจีนก่อให้เกิดความระสากแก่รัฐบาลด้วย กล่าวคือ รัฐบาลไม่ต้องเป็นภาระในการคอยควบคุมดูแลและบังคับให้ทำงาน เช่นการใช้แรงงานไพร่ เพราะไพร่ทำงานโดยที่ไม่ได้เงินตอบแทนจึงไม่เต็มใจทำ แต่ชาวจีนทำงานเพื่อได้รับค่าจ้างตอบแทนจึงเต็มใจทำงานมากกว่า ส่วนในกานการช่างดูเหมื่อนว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล็ดของจีนมาก เราจะเห็นได้จากวัดที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น จะมีศิลปะของจีนแทรกอยู่เสมอเกือบทุกแห่ง ดังนั้นจึงจำเป็นต้องใช้ช่างจีนในการก่อสร้างเพื่อ เข้าถึงศิลปะของจีนอย่างแท้จริง แรงงานชาวจีนหาได้ไม่ยากนัก เพราะมีการส่งเสริมให้ชาวจีนเข้ามาประเทศไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เพื่อผลประโยชน์ที่เกี่ยวข้องกับการค้าของหลวง⁵⁴

⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.

⁵⁴ William G. Skinner, Chinese Society in Thailand and Analytical History (New York: Cornell University Press, 1957), p. 97.

จึงทำให้มีชาวจีนเข้ามาในประเทศไทยมาก และชาวจีนได้แยกกันอยู่กระจัดกระจายตามที่ต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้จ้างคนจีนเหล่านี้มาทำงาน จึงทำให้ต้องจ่ายเงินค่าจ้างเป็นจำนวนมาก อาทิเช่น การสร้างม้อมวิเชียรโชฎก ค่าแรงจีนเดือนละเงินประมาณ 3๒23 บาท⁵⁵

การชุกคอง ในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 มีการชุกคองเป็นจำนวนมาก การชุกคองในสมัยรัชกาลที่ 3 เพื่อผลประโยชน์ในด้านการสงครามและการเมืองกันประเทศ แต่ก็มิได้ผลโดยได้สงครามเพาะปลูกด้วย ส่วนการชุกคองในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นการชุกคองเพื่อผลประโยชน์ในด้านการคมนาคมเป็นส่วนใหญ่ คอลงที่ชุกคองในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่น คอลงชุมชอง จ้างจีนชุกเสียค่าจ้างประมาณ ๒176 บาท⁵⁶ และการชุกคองอีกสาขาหนึ่งมีความยาว 33 ไมล์ใช้เวลาชุก 2 ปีสิ้นเงิน 96,500 บาท⁵⁷ และยังมีหลักฐานปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2394 ต้องจ่ายเงินจำนวนมากจ้างแรงงานชาวจีนในการชุกคอง⁵⁸

สำหรับการจ้างคนมาทำงานแทนนี้ก็มีมาแล้วตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแต่เป็นการจ้างแบบที่ไพร่ที่ไม่ต้องมาเข้าเดือน⁵⁹ นำเงินไปจ้างคนอื่นที่ออกเดือน⁶⁰ ให้มาทำงานแทนในอัตราที่ตกลงกันเอง แต่การจ้างแรงงานในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนหน้านั้นรัฐบาลจะเป็นผู้เก็บเงินจากไพร่ที่ไม่มาเข้าเดือนแล้วนำเงินนั้นมาจ้างคนทำงานอีกที่หนึ่งและคนที่ถูกจ้างก็มักจะได้แก่ชาวจีน

⁵⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน

⁵⁷ Walter F. Volla, *op.cit.*, p. 24.

⁵⁸ Akin Rabibhadana, *op.cit.*, p. 143.

⁵⁹ เข้าเดือน หมายถึงระยะเวลาที่ไพร่ต้องมาทำงานให้แก่รัฐบาลด้วยตนเองตามกำหนดที่ทางราชการกำหนด

⁶⁰ ออกเดือน หมายถึงระยะเวลาที่ไพร่พ้นจากเวลาที่ต้องทำงานให้แก่รัฐบาลออกมาทำมาหากินตามปกติได้

ข. สาเหตุอีกประการหนึ่งของการเก็บส่วยเป็นเงินแทนสิ่งของในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นสืบเนื่องมาจากสนธิสัญญาทางการค้าซึ่งไทยทำกับชาติตะวันตก ทั้งนี้เนื่องจากสนธิสัญญาเหล่านี้มีผลทำให้รัฐบาลไทยไม่สามารถผูกขาดการค้าได้เต็มที่ดังแต่ก่อน รัฐบาลจึงไม่มีความจำเป็นที่จะเก็บสิ่งของส่วยเพื่อไร้เป็นสินค้ามากเช่นเดิม การติดต่อกาขายกับชาติตะวันตกมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแต่ไ้มาหยุดชะงักลงในระบะที่ไทยเสียดกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ก็ยังไม่มีการติดต่อกับชาติตะวันตก แต่มีการค้าเฉพาะกับชาติทางตะวันตกออกทั้งนี้เป็เพราะทางยุโรปได้เกิดสงครามใหญ่อันสืบเนื่องมาจากกาปฏิวัติฝรั่งเศสและสงครามนโปเลียนจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 2 จึงได้เริ่มมีชาวตะวันตกเข้ามาติดต่อกับไทยชาติแรกคือชาติโปรตุเกส หลังจากนั้นก็มีชาวตะวันตกชาติอื่นๆ เข้ามาติดต่อกับไทยมากขึ้น ได้แก่ อังกฤษ ฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา ฯลฯ การติดต่อกะหว่างไทยและชาติตะวันตกส่วนใหญ่เป็นไปในคานการค้ายา รongลงมาคือกาเผยแพรศาสนา ในระบะแรกๆก็ยังไม่ไ้มีการทำสัญญากันระหวะงไทยกับชาติตะวันตกแต่อย่างใด แต่เนื่องมาจากการค้าของไทยในระบะนั้น คึงได้กลาวมาแล้วว่าเป็นการค้าแบบผูกขาด ซึ่งทำให้รัฐบาลไทยเรียกเก็บส่วยเป็นสิ่งของเพื่อนำมาเป็นสินค้าคึงได้กลาวไปแล้วในตอนต้น นอกจากนี้รัฐบาลยังเรียกเก็บภาษีอากรจากพ่อค้าต่างชาติอีกมากมาย ทำให้พ่อค้าชาติตะวันตกไม่พอใจระบะเบียบการค้าของไทย แต่ก้ต้องการที่จะค้าขายกับไทยเพราะไทยมีสินค้าที่ชาวต่างชาติต้องการมากจึงต้องการที่จะให้มีการเปลี่ยนแปลงระบะเบียบวิธีการในการค้าขาย ใน พ.ศ. 2364 จอห์น ครอบิเต ทูตอังกฤษได้เข้ามาขอทำสัญญากับไทย⁶¹ แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ

ต่อมา พ.ศ. 2368 เฮนรี่ เบอรััน เป็นทูตอังกฤษเข้ามาอีก⁶² ในครั้งนี้เบอรัันประสบผลสำเร็จในการทำสัญญา เพราะไทยได้ตกลงทำสัญญาทางไมตรีกับอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2369 เป็นที่รู้จักกันในนามสัญญาเบอรััน และ พ.ศ. 2376 สหรัฐอเมริกาก็เข้ามาขอทำสัญญาเช่นเดียวกัน⁶³ สาระสำคัญของสัญญานี้ในส่วนที่เกี่ยวกับการค้าขายกำหนดไว้ว่า⁶⁴ จะไม่

⁶¹ องค์การค้าคุรุสภา, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62. (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนาการ, 2479), หน้า 19-20.

⁶² James C. Ingram, Economic Changes in Thailand during 1850-1971, (California: Stanford University Press, 1971), p. 33.

⁶³ W.A. Graham, Siam Vol. 2 (London: De La Max Press, 1912), p. 95.

⁶⁴ Ibid., p. 96.

มีการผูกขาดการค้าอีกและให้ความเสมอภาคแก่ทุกคนไม่ให้สิทธิพิเศษแก่ใคร คุ้มเหตุนี้เองจึงทำให้การเก็บส่วยเป็นสิ่งที่ลดลง เพราะเมื่อยกเลิกการค้าผูกขาดแล้วสินค้าต่างๆ พกค้าทางซาก็สามารถซื้อได้โดยตรงจากราษฎรเอง แต่จะอย่างไรก็ตามรัฐบาลได้เพิกเฉยต่อข้อเสนอนี้โดยให้สิทธิพิเศษแก่พวกพ่อค้าชาวจีน พยายามกีดกันพ่อค้าชาวอังกฤษในการซื้อสินค้า โดยขายให้แก่พ่อค้าชาวจีนในราคาที่ถูกลงกว่า การค้าต่างประเทศของหลวงลดน้อยลงทุกที พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงหาวิธีเพิ่มรายได้ให้แก่รัฐโดยการหันมาปรับปรุงการเก็บภาษีอากรแทน⁶⁵

อังกฤษได้ส่งเซอร์ เจมส์ บรุก เข้ามาขอแก้สัญญาเบอร์นีย์ใน พ.ศ. 2393 แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ ครั้นเปลี่ยนแผ่นดินใหม่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ พ.ศ. 2394 พอดี พ.ศ. 2398 เซอร์ จอห์น เบาริง ก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นเอกอัครราชทูตจากพระนางเจ้าวิคตอเรียของอังกฤษ เข้ามาทำสัญญาใหม่เป็นที่รู้จักกันในนามสนธิสัญญาเบาริง⁶⁶ สนธิสัญญาใหม่นี้เป็นการเปิดประตูการค้าของไทย การผูกขาดการค้าถูกยกเลิกไปและให้มีการติดต่อค้าขายกันได้โดยตรงระหว่างพ่อค้ากับราษฎร จึงมีผลทำให้การเก็บส่วยสิ่งของหมดความสำคัญลงไปมากทีเดียว จึงมีการเปลี่ยนมาเก็บเป็นเงินแทนสิ่งของตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา

ค. เก็บส่วยเงินเพื่อใช้ในการศาสนา ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กิจการทำนุบำรุงพระศาสนาได้จากส่วยสิ่งของและแรงงานไพร่ ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องจากทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนามากกว่าพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีพระองค์ก่อนๆ สิ่งของส่วยและแรงงานที่ใช้จึงไม่เพียงพอที่จะใช้ในการราชการการศาสนา พระองค์จึงจำต้องใช้เงินเพิ่มเติมในการซื้อหาวัสดุและการจ้างแรงงาน ดังปรากฏในบัญชีรายการทรงสร้างพระพุทธรูป ทองเงิน เพชร และพลอย ในระยะระหว่าง ปี พ.ศ. 2370 - 2379

⁶⁵ พระยาอนุমানราชชน, เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁶⁶ W.A. Graham, op.cit., p. 97.

เป็นจำนวนทั้งสิ้น 57,321 บาท⁶⁷ การสร้างและมีสิ่งบริวารวัดวาอาราม การประกอบพระราชกุศลต่างๆ เช่น ถวายกรฐินพระราชทาน เป็นต้น และทรงบาตรทุกๆเช้า ทรงตั้งโรงทานให้ทานแก่คนยากจนเป็นจำนวนมาก⁶⁸ จึงทำให้พระองค์ต้องการเงินเพื่อใช้จ่ายในการนี้อีกด้วย ส่วนที่เรียกเก็บเป็นเงินจึงเพิ่มมากขึ้น จำนวนเงินส่วนที่ส่งทองแต่ละหัวเมืองในแต่ละปีนั้นมีจำนวนสูงพอสมควร เช่น "...เพี้ยมีชื่อเมืองจำปาศักดิ์คุมเอาเงินด้วย 99 ชั่ง 6 คำลึง 3 บาท 1 เฟื้อง [ประมาณ 8,047 บาท] ลงมาส่งทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย..."⁶⁹ วอลเตอร์ เอฟ เวลลาได้กล่าวไว้ว่ารายได้ของแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งที่เป็นเงินตราและเป็นสินค้ารวมกันแล้วเป็นมูลค่าเกินกว่า 14 ล้านบาท และเป็นที่แน่นอนว่ารัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถรวบรวมรายได้ของแผ่นดินส่วนใหญ่เป็นเงินตราได้มากกว่าในสมัยรัชกาลก่อนๆ⁷⁰

นอกจากนี้ยังมีการส่งเงินแทนส่วยสิ่งของ เช่น การส่งเงินแทนผลเร็วโดยคิดราคาหาบละ 5 คำลึง⁷¹ ส่งเงินแทนกระวานส่วยหาบละ 2 ชั่ง 10 คำลึง⁷² ส่งเงินแทนผ้าขาว

⁶⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189-1198 เลขที่ 17 บัญชีรายการทรงสร้างพระพุทธรูปทอง เงิน เพชร และ พลอย จ.ศ. 1189-1198.

⁶⁸ Walter F. Vella, op.cit. p. 34.

⁶⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 36 ใบบอกเมืองสระบุรีส่งของส่วยเมืองจำปาศักดิ์.

⁷⁰ Walter F. Vella, op.cit. p. 24.

⁷¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 เลขที่ 4 สารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องตั้งให้ยุบหากเมืองร้อยเอ็ดเป็นที่พระรัตนวงษา.

⁷² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 102 ใบบอกเมืองนครสวรรค์ส่งเงินแทนผลกระวาน.

ด้วยคนละ 6 บาท⁷³ เงินแทนบ้านด้วยคนละ 3 ตำลึง⁷⁴ เงินแทนฝางด้วยโยนละ 3 ตำลึง⁷⁵ ฯลฯ จึงทำให้รายได้ในตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เป็นเงินตรามากขึ้น

2. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการเก็บส่วยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

บุคคลที่สำคัญในระบบการเก็บส่วย คือ ไพร เพราะไพรเป็นผู้เสียส่วย ดังนั้นก่อนที่จะกล่าวถึงหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการเก็บส่วยก็ควรจะได้ทำความเข้าใจกับหน่วยงานที่ควบคุมแรงงานไพรเสียก่อน แรงงานคนเป็นทรัพย์สินสมบัติที่สำคัญที่สุดมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยและสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว แม้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแรงงานคนก็ยังคงมีความสำคัญอยู่แม้จะไม่เท่าเดิมก็ตาม ในสมัยกรุงศรีอยุธยาคณะทั้งปวงจะต้องขึ้นทะเบียนยกเว้นพระราชวงศ์กับพวกลูกหลานขุนนาง ผู้ที่ขึ้นทะเบียนแล้วเรียกว่า "ไพร่" ไพรแบ่งออกเป็นหมู่มีผู้คุมหรือหัวหน้า

⁷³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1195 เลขที่ 26 ใบบอกเมืองร้อยเอ็ด.

⁷⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 49 ฎีการับบ้านส่วยเมืองเพชรบูรณ์.

⁷⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 103 ฎีกาขบวิสูตรรักษานายกองบัตักกองคุมเงินแทนส่วยฝางเข้ามาส่ง.

เรียกว่า "เจ้าหญู" ไพร่ทั้ง วงศ์เรียกว่า "ลูกหญู"⁷⁶ ก่อนมาเมื่อกลุ่มคนขยายใหญ่ขึ้นจึง ถูกจัดเข้าเป็น กรม⁷⁷ ซึ่งหมายถึงหน่วยงานขนาดต่างๆ บางกรมก็เล็ก บางกรมก็ใหญ่ กรมนี้แบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือ กรมของเจ้า และ กรมของขุนนาง

1. กรมของเจ้า เป็นหน่วยคุมแรงงานคน (Unit of Manpower) คือเป็น ที่รวมของกำลังไพร่ที่ตั้งอยู่ภายใต้เจ้ากรมนั้น ในกรมของเจ้ามีขุนนางอย่างน้อย 3 คน⁷⁸ คือ

- 1.1 เจ้ากรม ไม่ได้เป็นเจ้าแต่เป็นขุนนางมีหน้าที่ดูแลไพร่ในกรมนั้น
- 1.2 ปลัดกรม เป็นผู้ช่วยเจ้ากรม
- 1.3 สมุห์บัญชี เป็นผู้เก็บรักษาบัญชีไพร่ทั้งหมดของกรม

ยศของขุนนางที่เป็น เจ้ากรมนั้นขึ้นอยู่กับยศของเจ้าที่เป็น เจ้าของกรม เช่น เจ้าของ กรมมียศเป็น กรมหลวง เจ้ากรมก็มียศเป็น หลวง เจ้าของกรมมียศเป็น กรมหมื่น เจ้า กรมก็มียศเป็น หมื่น⁷⁹ เจ้ามีอิทธิมีอำนาจเหนือไพร่ในกรมของตนทั้งสิ้นและไพร่ซึ่งอยู่ใต้กรม ของเจ้านี้ไม่คงทำราชการเป็นประจำ งานที่ไพร่จะต้องทำนั้นแล้วแต่เจ้าจะสั่งงานและเป็น งานที่เจ้าได้รับมอบหมายมาจากองค์พระมหากษัตริย์

⁷⁶ Quaritch Wales, Ancient Siamese Government and Administration (New York: Paragon Book Preprint Corp, 1965), p. 24.

⁷⁷ Akin Rabibhadana, op.cit., p. 54.

⁷⁸ Quaritch Wales, op.cit., pp. 26-28.

⁷⁹ กรมพระคำรกราชานุภาพ, เฉลิมพระยศเจ้านาย. (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนาการ, 2472), หน้า 46-101.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนค้นกรมของเจ้ายั้งคง เป็นหน่วยคุมแรงงานคนเช่นกัน ในสมัยกรุงศรีอยุธยาชั้นกรมที่สูงที่สุดมีเพียง กรมพระ ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนค้นจึงได้มีชั้นกรมพระยา สมัยรัชกาลที่ 4 ก็มีชั้นกรมขึ้นอีกชั้นหนึ่ง คือ กรมสมเด็จพระ เช่น กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส กรมของเจ้าที่สูงที่สุดในสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนค้น คือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล อันเป็นกรมของพระมหาอุปราช⁸⁰

2. กรมของขุนนาง เป็นทั้งหน่วยบริหาร (Functional Unit) และหน่วยคุมแรงงานคน (Unit of Manpower) ฝึกจากกรมของเจ้าที่เป็นเพียงหน่วยคุมแรงงานคน กรมของขุนนางก็เริ่มมีขึ้นราวสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย กรมของขุนนางจะต้องมี เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชี เช่นเดียวกับกรมของเจ้า สำหรับการเรียกเจ้ากรมนั้นขึ้นอยู่กับความสำคัญของกรม ถ้าเป็นกรมธรรมดาเจ้ากรมก็เรียกว่า เจ้ากรม ถ้าเป็นกรมที่มีความสำคัญขึ้นมาอีก เจ้ากรมก็เรียกว่า จางวาง กรมที่มีความสำคัญขึ้นมาอีก คือ กรมจตุสดมภ์ เจ้ากรมเรียกว่า เสนาบดี ส่วนกรมมหาดไทยและกรมกลาโหม เจ้ากรมเรียกว่า อัครมหาเสนาบดี ไพรที่อยู่ใต้มงคัมภ์ของกรมของขุนนาง คือ ไพรหลวง โดยทฤษฎี ไพรหลวงมีหน้าที่ต้องทำราชการ แต่งานที่ไพร่นั้นมักจะแยกไม่ออกว่าเป็นงานของหลวงหรืองานของขุนนางเจ้าสังกัด ตามความนึกของไพร่ถือว่าสังกัดเจ้าขุนนางคนใดก็เป็นคนของเจ้าขุนนางนั้นมากกว่าถือว่าเป็นคนของหลวง เพราะฉะนั้นในทางปฏิบัติไพร่หลวงก็เลยกลายเป็นกำลังสำคัญของขุนนาง นอกจากจะมีไพร่หลวงแล้วยังมีไพร่สมซึ่งความนึกคิดควรจะอยู่รับใช้ขุนนางตั้งแต่อายุ 16-20 ปีแล้วกลายเป็นไพร่หลวง (ตามทฤษฎี) แต่ตามความเป็นจริงแล้วไพร่สมเป็นจำนวนมากอยู่กับขุนนางไม่จนตรอกวิธีวัดโดยเฉลี่ยไม่จดทะเบียนเป็นไพร่หลวง ขุนนางจึงมีทั้ง ไพรหลวง ไพร่สม และ ข้าทาส เป็นกำลังของตน

หน้าที่ของนายหรืออุปนายเฉพาะกรมของขุนนางในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย คือ ส่งไพร่ไปทำงานให้รัฐบาล⁸¹ ซึ่งนับว่าเป็นหน้าที่ที่สำคัญของระวางยอมให้เสียงามราชการได้เป็น

⁸⁰ Akin Rabibhadana, *op.cit.*, p. 55.

⁸¹ องค์การข้าราชการ, กฎหมายตราสามดวง. เล่มที่ 4 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 96.

อันขาด ในการทำหน้าที่นี้มูลนายมีหน้าที่ เคียงไฟให้หมั้นเพียรในการทำงานราชการและมูล
 นายจำเป็นที่จะต้องรู้จำนวนของไฟที่ตนควบคุมอยู่ เพื่อที่จะป้องกันไม่ให้ไฟของตนหลบหนี
 ไปอยู่กรมอื่นหรือมองกันไม่ให้ไฟของกรมอื่นมาอยู่ใภกรมของตน และมูลนายจะต้องส่ง
 สารบัญชีต่อกรมพระสุรัสวดี มูลนายมีอำนาจเหนือไฟอย่างมากเพราะมูลนายต้องรับผิดชอบ
 การกระทำของไฟของตนเป็นต้นว่า ไฟของใครไม่ซื้อรายสินค้าที่คงห้ามมูลนายก็จะถูก
 ลงโทษด้วย⁸² ถ้าไฟของผู้ใดไปกดขี่ข่มเหงราษฎรโดยพลการและมูลนายรู้เห็นเป็นใจด้วย
 หรือมิได้กล่าวห้ามปรามไฟของตนมิให้กระทำ มูลนายก็จะมีความผิดถูกลงโทษด้วย⁸³
 เมื่อไฟของผู้นั้นก่อเหตุมูลนายก็มีหน้าที่ที่จะดูแลให้ไฟผู้นั้นไม่ปรากฏตัวต่อศาลถ้าไฟเกิดหยา
 ทั่วไปมูลนายก็จะมีความผิด⁸⁴ ถึงแม้ว่ามูลนายจะเป็นผู้ควบคุมไฟหลวงอยู่แต่มูลนายก็ไม่มี
 สิทธิที่จะเอาหัวไฟหลวงนั้นมาใช้งานส่วนตัวนานจนเกินไป อันจะทำให้ไฟได้รับความเดือด
 ร้อนเพราะต้องทำงานเป็นสองเท่าคือทั้งหัวราชการและทำงานให้มูลนายเป็นส่วนตัว มูล
 นายอาจเอาไฟหลวงเหล่านี้มาทำงานส่วนตัวได้เพียงวันหนึ่งสองวันหรือสามวันเท่านั้น⁸⁵ ความที่
 กล่าวมาจะเห็นได้ว่ามูลนายมีอำนาจเหนือไฟอย่างมาก แต่ไฟได้รับความเดือดร้อนจาก
 การกระทำของมูลนาย ไฟก็มีสิทธิที่จะฟ้องร้องผู้เป็นมูลนายไว้เช่นกัน⁸⁶ แต่ในทางปฏิบัติ
 แล้วก็น่าจะไม่ปรากฏว่าไฟจะกล้าหรือมีหนทางทำการฟ้องร้องผู้เป็นมูลนาย

⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 40-41.

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27-28.

⁸⁶ องค์การกฤษฎีกา, กฎหมายตราสามดวง. เล่มที่ 5 (พระนคร : โรงพิมพ์
 กฤษฎีกา, 2505), หน้า 204.

สิ่งที่ไพร่ได้รับจากขุนนางคือความว่างรุ่มรวงและความช่วยเหลือ ขุนนางจะทำหน้าที่เป็นตัวกลางระหว่างไพร่กับรัฐบาล และขุนนางจะเก็บผู้รับฟ้อง ถ้าเป็นเรื่องเล็กน้อยเจ้าหมุกก็ไกล่เกลี่ย แต่ถ้าเป็นเรื่องใหญ่ก็ส่งเจ้าชังกัด และถ้ามีคดีที่ขุนนางก็ต้องจับจงคำเป็นคดี นอกจากนี้ถ้าไพร่ไปตางป่าและเข้าไปทำการเพาะปลูกในที่แห่งใดแห่งหนึ่งที่นี่ก็เป็นผู้ของไพร่ ขุนนางมีหน้าที่จะต้องออกหนังสือรับรองให้ไพร่

ก. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการควบคุมและเกณฑ์แรงงานไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อน

1) ส่วนกลาง เป็นหน้าที่ของกรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมท่า และกรมพระสุรัสวดี⁸⁷

2) ส่วนภูมิภาค ในหัวเมืองแต่ละหัวเมืองผู้ทำหน้าที่ควบคุมและเกณฑ์แรงงานไพร่ได้แก่ เจ้าเมือง กรมการเมือง สัสดี และ นายหมวด นายกอง

1) ส่วนกลาง

ก) กรมมหาดไทย ตำแหน่งเจ้ากรมหรือข้ากรมทาสยามบาลี คือ เจ้าพระยาจักรีศรีอโศก⁸⁸ มีอำนาจปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ งานที่สำคัญก็คือ จัดระเบียบกำลังพลในหัวเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของตนทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน⁸⁹ และมีหน้าที่ในการรวบรวมพลเพื่อมาทำงานให้รัฐบาล ต่อมาเมื่อกรมมหาดไทยมีงานเพิ่มขึ้นมีความจำเป็นในการเพิ่มกรมย่อย คือ หลวงมณฑลอำมาตย์ และ หลวงจำเริญบาลดี

⁸⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิง โฉม งามสุจริต, 2493), หน้า 5-6.

⁸⁸ Quaritch Wales, op.cit., p. 84.

⁸⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 2-3.

ข) กรมกลาโหม ตำแหน่งเจ้ากรมหรืออธิบดีกรมหาเสนาบดี คือ เจ้าระยฆาหาเสนาบดี มีอำนาจปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ มีหน้าที่สำคัญคือการหารัษฎีกำลังพลในหัวเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของตนทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน มีกรมย่อย 2 กรม คือ พระธรรมไทรโลก รับผิดชอบคนส่วนนอกของหัวเมืองกลาโหม และหลวงตรีเสาวราชภักดี ทำหน้าที่เก็บบัญชีพลของคนในหัวเมืองส่วนในของกรมกลาโหม⁹⁰

ค) กรมท่า หรือกรมพระคลัง ตำแหน่งเจ้ากรมคือพระยาโกษาธิบดี เดิมมีหน้าที่ดูแลรายรับรายจ่ายของทุกกรม⁹¹ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายได้มีการโอนหัวเมืองภายใต้การปกครองของกรมกลาโหมมาอยู่ภายใต้การปกครองของกรมท่า ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้ทรงแบ่งอำนาจการควบคุมหัวเมืองใหม่โดยทรงแบ่งหัวเมืองจากกรมท่าคืนมาให้กรมกลาโหม ให้กรมท่ายังคงปกครองหัวเมืองชายทะเลตะวันออกมีอำนาจควบคุมบัญชีไพร่หัวเมืองชายทะเลตะวันออกและควบคุมการเกณฑ์แรงงานไพร่ด้วย

ง) กรมพระสุรัสวดี หรือเรียกย่อๆว่า กรมพระสัสดิ์ เจ้ากรมมีตำแหน่งเป็นพระยาราชสุภาวดี เป็นกรมพระสุรัสวดีกลาง แล้วยังมีแยกออกเป็น กรมสุรัสวดีซ้าย เจ้ากรม คือ พระเทพาธิบดี กรมสุรัสวดีขวา เจ้ากรมคือ พระศรีสุเรนทราธิบดี⁹² ไม่มีหลักฐานว่ากรมนี้จัดตั้งขึ้นเมื่อใดแน่แต่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงสันนิษฐานว่าตั้งขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ 2 แห่งกรุงศรีอยุธยา กรมพระสุรัสวดีทำหน้าที่ในการเก็บบัญชีไพร่พลทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน บัญชีของไพร่ในกรมต่างๆที่เรียกว่า "หางว่าว" มารวมกันอยู่ที่นี้ นอกจากนี้กรมพระสุรัสวดียังมีหน้าที่ในการแจกจ่ายแรงงานไพร่ไปยังกรมต่างๆที่ต้องการแรงงานอีกด้วย กล้วยเหตุนี้จึงทำให้กรมอื่นๆพยายามหลีกเลี่ยงการส่งบัญชีไพร่พล

⁹⁰ Quaritch Wales, op.cit., p. 87.

⁹¹ Ibid., p. 89.

⁹² Ibid., p. 93., and Akin Rabibhadana, op.cit., p. 68.

มาให้กรมพระสุรัสวดีและไม่ต้องการให้กรมพระสุรัสวดีเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับไพร่ของตน จึงเป็นหน้าที่ของพระยาราชสุภาวดีที่จะต้องทำการ "สักเลก" ไพร่และทาสทั่วประเทศ เจ้าหน้าที่ของกรมพระสุรัสวดีกลางทำงานเฉพาะในเมืองหลวง แล้วรับส่วนภูมิภาคการสักเลกเป็นหน้าที่ของกรมพระสุรัสวดีชายและขวา⁹³ สมุหบัญชีของกรมพระสุรัสวดีได้รับแต่งตั้งออกไปจากส่วนกลางไปประจำหัวเมืองต่างๆ เพื่อทำการสักเลกประชาชนและเก็บรักษาบัญชีหัวเมืองว่า ผู้ที่ถูกสักเลกจะเรียกว่า "ผู้มีชื่อ"⁹⁴ ผู้ที่เป็นไพร่จะต้องถูกจดทะเบียนทุกคนเช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา ถ้ามีกรณีสงสัยว่าไพร่คนใดสังกัดกรมใดก็ทำการตรวจสอบได้จากบัญชีของกรมพระสุรัสวดี พวกที่หลบหนีราชการก็ถูกลงโทษ พระและผู้หญิงถึงแม้ว่าจะไม่ต้องไปทำงานราชการแต่ก็ต้องถูกจดทะเบียนด้วยเช่นกัน เพราะพระอาจจะลักออกมาเป็นคนธรรมดาตามเดิมได้แล้วก็ต้องมาเข้าสังกัดมูลนายตามเดิม ส่วนการที่ต้องจดทะเบียนผู้หญิงด้วยนั้นก็เพราะผู้หญิงมีส่วนสำคัญเกี่ยวข้องกับ การแบ่งลูกไพร่ว่าจะให้สังกัดกรมใดด้วย

ในสมัยรัตนโกสินทร์อำนาจของสี่สี่กลั่นลดลง เพราะกรมมหาดไทยและกลาโหมได้ยึดเอาหน้าที่ในการจดทะเบียนและทำบัญชีไพร่ของหัวเมืองต่างๆไปและทั้งกรมมหาดไทยและกลาโหมก็ไม่ต้องการที่จะให้พระสี่สี่เข้าไปยุ่งเกี่ยวในกรมของตนด้วยเพราะว่าไม่ยากให้กรมพระสุรัสวดีเข้าไปยุ่งเกี่ยว แต่กลับรำกว่าทั้งกรมมหาดไทยและกรมกลาโหมมีงานในหน้าที่เกินกำลังที่จะรับผิดชอบได้ทำให้งานด้านทะเบียนไพร่บูกละเลยและบัญชีางว่าก็เลยยุ่งยากสับสน แต่กรมพระสุรัสวดีก็ช้อนเอาเกินกว่าที่จะปฏิบัติได้ ดังนั้นผู้ที่รับผิดชอบงานนี้แทนในหัวเมืองต่างๆคือเจ้าหน้าที่เรือร่ำหลวงที่กรมมหาดไทยและกลาโหมส่งออกไป

⁹³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 13-14.

⁹⁴ Quaritch Wales, *op.cit.*, p. 95.

2) ส่วนภูมิภาค ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนที่จะมีการปกครองหัวเมืองแยกออกเป็น

ก) หัวเมืองชั้นใน ประกอบด้วยหัวเมืองชั้นจัตวา ปกครองโดยตรงจากกรุงเทพมหานคร

ข) หัวเมืองชั้นนอก คือเมืองที่อยู่แยกออกไปมีทั้งเมืองเอก โท ศรี จัตวา

ค) เมืองขึ้นหรือเมืองประเทศราช

ผู้ที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการควบคุมและการเกณฑ์แรงงานไพร่ในหัวเมืองต่างๆ ได้แก่

1. เจ้าเมือง ผู้ที่มีอำนาจปกครองหัวเมืองแต่ละเมืองคือ เจ้าเมือง ซึ่งได้รับแต่งตั้งจากกรมมหาดไทย กลาโหม และกรมท่าแล้วถือว่าหัวเมืองใดสังกัดกรมใด หน้าที่ของเจ้าเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็เช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ⁹⁵

1.1 เจ้าเมืองจะต้องดูแลทุกข์สุขของราษฎร มุ่งกันมิให้โจรผู้ร้ายมาเบียดเบียนราษฎรได้ ถ้าเจ้าเมืองไม่เอาใจใส่ปล่อยให้โจรผู้ร้ายมาปล้นสะดมเบียดเบียนไพร่บ้านพลเมืองให้ได้รับความทุกข์ยากแล้ว เจ้าเมืองจะถูกส่งโทษ

1.2 เจ้าเมืองมีหน้าที่ควบคุมดูแลไพร่ทั้งหลายก็จริงแต่ไม่มีสิทธิที่จะเอาไพร่เหล่านี้มาเป็นของตนเอง ความทุกข์เจ้าเมืองจะต้องปฏิบัติตามนี้แต่ในทางปฏิบัติแล้วก็ห้ามไม่ค่อยได้ ทั้งนี้เป็นเพราะว่า กรมมหาดไทย กลาโหม และกรมท่าไม่สามารถที่จะดูแลได้อย่างทั่วถึงเนื่องจากหัวเมืองต่างๆอยู่ไกลออกไปและการเดินทางไปด้วยตนเองทำไม่ได้ง่าย ๆ จึงทำให้เจ้าเมืองมีโอกาสดูเบียดเบียนเอาไป ทดขวางไว้เป็นพระองค์ตนเอง นอกจากนี้กฎหมายยังห้ามมิให้เจ้าเมืองนำเอาไพร่หลวงมาใช้สอยในเรือนของตนเองแต่ถ้าในยามเรือนนั้นมีผู้คนน้อยก็ได้วานไพร่สม ไบระหลวง มาทำงานแต่วันหนึ่งสองวันสามวันไม่ได้ก็ชิงตัวมาคว่ำไว้เป็นอันขาด⁹⁶ ซึ่งเราก็จะเห็นได้ว่ากฎหมายก็เฝ้าเปิดช่องให้เจ้าเมืองนำเอาไพร่มาใช้งานส่วนตัวได้โดยอาจจะให้มาทำงานเพียงสามวันตามกฎหมายแล้วให้หยุดไปวันหนึ่งหรือสองวันแล้วเรียกตัวมาทำงานใหม่ก็ได้ทำให้ไพร่ได้รับความลำบาก

⁹⁵องค์การคำคุณุสภา, "พระราชกำหนดเก่า" กฎหมายตราสามดวง. เล่มที่ 5 (พระนคร : โรงพิมพ์คุณุสภา, 2505), หน้า 37-41.

⁹⁶องค์การคำคุณุสภา, "พระอัยการอาชญาหลวง" กฎหมายตราสามดวง. เล่มที่ 4 (พระนคร : โรงพิมพ์คุณุสภา, 2505), หน้า 28.

1.3 สำหรับคำบลที่อยู่ตรงค่านเจ้าเมืองมีหน้าที่จัดคนทำหน้าที่เกลี้ยกล่อมเอาพระที่สึกใหม่เข้าเป็นชาวค่านแล้วให้ทำสารบัญชีบอกเข้าไปยังเมืองหลวงให้เรียบร้อย และถ้าสัสดีจะเกณฑ์ชาวค่านไปทำราชการสิ่งใดก็ให้เจ้าเมืองมีหนังสือแจ้งไปยังลูกขุน ณ ศาลาก่อนเมื่อได้รับหนังสือตอบแล้วจึงจัดการตามข้อความในหนังสือได้

1.4 หน้าที่ประการสำคัญของเจ้าเมืองก็คือ จะต้องรู้บัญชีไพร่ประเภทต่างๆ และดูแลไม่ให้มีคนแอบแฝงไม่ลงบัญชี ไม่ให้มีคนหนีหายไปหลบซ่อนอยู่ในป่าได้ ถ้าหากเจ้าเมืองรู้ว่ามิไพร่ไปหลบซ่อนอยู่ในป่าก็จะต้องนำเอาตัวไพร่นั้นมาสอบถามว่าถูกใครข่มเหงกรรโชก เมื่อไพร่บอกแล้วเจ้าเมืองมีหน้าที่ไปสืบดูว่าเป็นความจริงหรือไม่ ถ้าพิจารณาแล้วเป็นความจริงก็ให้เจ้าเมืองทำการปราบปราม ในกรณีที่มีผู้กรรโชกเป็นจำนวนมากและเจ้าเมืองเกรงว่าจะปราบปรามไม่ได้ก็ให้แจ้งเข้าไปยังกรุง

1.5 เจ้าเมืองจะต้องคอยตรวจตราดูกรมการเมืองให้มีครบทุกตำแหน่งและดูด้วยว่าใครมีหน้าที่อะไรถูกต้องหรือไม่เพื่อที่ว่าเวลามีราชการจะได้ทำราชการให้ครบถ้วนถูกต้อง

2. กรมการเมือง มีหน้าที่ปฏิบัติตามคำสั่งของเจ้าเมืองในการควบคุมและเกณฑ์แรงงาน และทำหน้าที่ดูแลให้เจ้าหน้าที่ชั้นผู้น้อยลงไป เช่น นายอำเภอทำตามคำสั่งของส่วนกลางในการเกณฑ์แรงงานด้วย

3. พระสัสดี ซึ่งมีประจำทุกเมือง สัสดีประจำเมืองนี้เป็นตัวแทนของสัสดีที่เมืองหลวง มีหน้าที่ในการสักเลกและเกณฑ์แรงงานไพร่เมื่อรัฐบาลต้องการให้ไพร่ทำราชการ

4. นายหมวด นายกอง นับเป็นผู้มีบทบาทในการควบคุมและเกณฑ์แรงงานไพร่ในส่วนย่อย เพราะเจ้าเมืองและกรมการเมืองย่อมไม่สามารถที่จะดูแลไพร่ได้ด้วยตนเองทั้งหมดเช่นเดียวกับองค์พระมหากษัตริย์ที่ไม่สามารถควบคุมไพร่หลวงได้ด้วยพระองค์เอง เจ้าเมืองกรมการเมืองจึงแบ่งไพร่ในเมืองออกเป็นหมวดเป็นกอง และในแต่ละหมวดแต่ละกองก็จะมีหัวหน้าไพร่เป็นผู้ควบคุมเรียกว่า นายหมวด นายกอง ซึ่งจะเป็นผู้ใกล้ชิดไพร่มากกว่าเจ้าเมืองและกรมการเมือง เมื่อเจ้าเมืองกรมการเมืองได้รับคำสั่งจากรัฐบาลให้เกณฑ์แรงงานไพร่เจ้าเมืองกรมการเมืองก็จะแจ้งไปยังนายอำเภอแล้วนายอำเภอก็จะแจ้งให้นายหมวด นายกองทำการรวบรวมไพร่ทั้งหมดส่งเจ้าเมือง

ข. หน่วยงานที่ควบคุมเกี่ยวกับการเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่ากรมมหาดไทย กลาโหม และกรมท่ามีหน้าที่ในการปกครองหัวเมืองต่างๆ ดังนั้น ทั้งกรมมหาดไทย กลาโหม และกรมท่าจึงมีหน้าที่ในการเก็บส่วยในแต่ละหัวเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของตนด้วย โดยมี เจ้าเมืองแต่ละเมือง เป็นผู้รับมีคหอบการ เก็บส่วยในเมืองของตน แล้วส่งส่วยมายังกรมมหาดไทย กลาโหม หรือกรมท่าแล้วแต่ว่าสังกัดกรมใด ซึ่งกรมมหาดไทย กลาโหม และกรมท่าจะส่งส่วยนั้นไปยังพระคลังมหาสมบัติและคลังอื่นๆ ดังต่อไปนี้ คือ

1) พระคลังมหาสมบัติ มีหน้าที่ควบคุมเกี่ยวกับการเงินซึ่งจะเข้าไปในพระคลัง และจ่ายราชการ บังคับจัดการภาษีอากร หนอง คลองค้ำทั้งปวงทั่วไปด้วย ซึ่งจะเรียกว่ามีหน้าที่ในการเร่งพระราชทรัพย์ของหลวงและที่เรียกว่าความอันเกี่ยวข้องกับด้วยพระราชทรัพย์⁹⁷ ดังนั้นเมื่อเจ้าเมืองประเทศราชจะส่งบรรณาการหรือ เจ้าเมืองในหัวเมืองต่างๆ ต้องการส่งของมาถวายแด่องค์พระมหากษัตริย์ก็จะต้องส่งมายังพระคลังมหาสมบัตินี้ และเจ้าเมืองต่างๆ รวบรวมส่วยในหัวเมืองของตนส่งมายังกรมที่หัวเมืองของตนสังกัด คือ กรมมหาดไทย กลาโหม และกรมท่าแล้ว กรมทั้งสามก็จะยกส่งส่วยนั้นส่งมายังกรมพระคลังมหาสมบัติ จากจดหมายเหตุในสมัยรัชกาลที่ 3 ทำให้เห็นว่าส่วยที่ต้องส่งเข้าพระคลังมหาสมบัติในส่วนใหญ่จะได้แก่ส่วยเงินหรือเงินแทนส่วยสิ่งของและส่วยทองคำ นอกจากนี้ก็มีสิ่งของที่ได้จากบรรณาการและของถวายจากเจ้าเมืองด้วย ก็จะยกมาให้เห็น เป็นบางส่วน

"...ฎีกาหลวงอภัยภักดี เจ้าพนักงานผู้รับเงินกรมพระคลังมหาสมบัติ พระราชวังบวรโสภาแก่หลวงราชเสนา หลวงอัครสุนทร เสมียนตรา พันการพระราช นายรัคนายเวณ มหาดไทย พระราชวังหลวงถวายไถ่มา เอาเงินส่วยหัวเลกเมืองจำมาคักก็ เมืองอุบล เมืองลาวตะวันออก คนละ $\frac{1}{1}$ จำนวนมีชาลโททกมาส่งเป็นเงิน $\frac{1075}{112}$ ได้รับไว้แล้ว ฎีกาให้ไว้ ๗ วัน 7 $\frac{3}{4}$ 3 ลำ มีเกาะศรีนิศก..."⁹⁸

⁹⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 5, 34.

⁹⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 17 ใบบอกหลวงราชเสนา หลวงอัครสุนทร เรื่องนำเงินส่วยหัวเลกมาส่งกรุงเทพฯ.

"...ฎีกาหลวงมโหฬารยศสมบัติ เจ้าพนักงานของกำ พระคลังมหาสมบัติให้ไว้แก่หลวงอิศรสุนทร เสมียนตรากรมมหาดไทย ขุนนราบริรักษ์ชาหลวงค่ายโกน้ำเพี้ยนนามธานี เมืองฮั้ะมือเอาทองคำชวยช่วยราชวงเจ้าเมืองและท้าวสุริยคุณราช เป็นจำนวนปีเถาะตรีเศก เขามาส่งพระคลังมหาสมบัติ เจ้าพนักงานพร้อมกันซึ่งรับไว้เป็นทองหนัก ~~10~~ ฎีกาให้ไว้ ๓ วัน 5 ⁹ 5 คำ ปีมะเส็งเบญจศก..."⁹⁹

"...ฎีกาพระไชยค ขุนหลศัก เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติให้ไว้แก่นายรัตนายเวณ มหาดไทย ขุนทวน กำนันค่ายโคเอาเงินซึ่งพระบรมราชาเมืองนครพนมซึ่งพวกครัวไปอยู่เมืองมหาไชยแล้วพวกครอบครัวคืนมาอยู่เมืองนครพนมทุกเกลาถวายค่างออกไม้เงินเป็นเงินตรา 2 คำสิ่ง โครับไว้แล้ว ฎีกาให้ไว้ ๓ วันจันทร์ เดือน 11 ขึ้น 10 คำ จ.ศ. 1195 ปีมะเส็งเบญจศก

ฎีกาขุนอิศร เสมียนตราพระคลังมหาสมบัติ บอกมายังนายรัค นายเวณมหาดไทยด้วยมีหมายส่งราชวง เจ้าเมือง ท้าวเพี้ย ลงมาขุดเกลาถวายโคซึ่งรับไว้เป็นงาช่างเมืองหนองคาย ขุดมหาดลุมมา 5 กิ่ง หนัก 1 หาบ 5 ชั่ง เมืองหนองหาร ขุดมหาดลุมมา 15 กิ่ง หนัก 93 ชั่ง เมืองไชยบุรี ราชวงลุมมา 5 กิ่ง หนัก 42 ชั่ง ฎีกาให้มา ๓ วันพฤหัสบดี เดือน 11 แรม 6 คำ ปีมะเมียจศก..."¹⁰⁰

จากฎีกาของกรมพระคลังมหาสมบัติเหล่านี้¹⁰¹ ทำให้เราทราบว่ากรมพระคลังมหาสมบัติมีหน้าที่ในการรับของช่วยบรรณาการและของถวายจากเจ้าเมืองต่างๆที่ส่งมายังมหาดไทยกรมเจ้าสังัก แล้วกรมมหาดไทยก็ส่งต่อไปยังกรมพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งเมื่อกรมพระคลังมหาสมบัติ

⁹⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1195 เลขที่ 12 ฎีกาตอบรับทองคำชวย.

¹⁰⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 35 ฎีกาทองแทนเงินชวย.

¹⁰¹ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในภาคผนวก ก.

ได้รับสิ่งของดังกล่าวแล้วก็ออกฎีกาแจ้งไปยังกรมมหาดไทยเพื่อให้ทราบที่ได้รับของเหล่านั้นแล้ว เจ้าพนักงานของกรมพระคลังมหาสมบัติที่ทำหน้าที่รับส่งและออกฎีกานี้มีเป็นจำนวนมากถึง 227 คน¹⁰² ที่สำคัญ คือ

พระยาราชภักดี

พระยาพิพิธโกศัย

พระไชยยศตมบดี

หลวงสุนทรพิมล

หลวงรัตนสมบัติ

หลวงพิพิธสมบัติ

ฯลฯ

2) พระคลังสินค้า กรมพระคลังสินค้านี้มีหน้าที่ในการรับของส่วยซึ่งเกณฑ์มาสำหรับเป็นสินค้าส่งลงสำเภา แต่เป็นผู้จัดซื้อสินค้าซึ่งไม่มีในส่วยแต่เป็นผลิตผลซึ่งรัฐบาลต้องการจะขึ้นทุกสำเภาไปขาย พระคลังสินค้านี้มีหน้าที่ที่จะจัดซื้อของเหล่านั้นในเวลาที่ยังมีราคาถูกลงจะได้ไปขายมีกำไร คือเป็นผู้จัดการค้าขายของพระเจ้าแผ่นดิน¹⁰³ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 และ 4 การค้าสำเภาลดน้อยลงมาจนถูกยกเลิกไปในที่สุด กรมพระคลังสินค้าก็ยังคงมีหน้าที่รับของส่วยและจ่ายของเหล่านั้นแก่หน่วยงานที่ต้องการใช้ นอกจากนี้ยังมีหน้าที่เป็นเจ้าจำนวนภาษี และ เป็นเจ้าพนักงานผูกมีเงินค้ำ

หัวเมืองต่างๆจะส่งส่วยมายังกรมเจ้าสังกัดแล้วกรมเจ้าสังกัดจึงส่งมายังพระคลังสินค้าอีกทอดหนึ่ง ดังปรากฏในฎีกาขอรับของส่วยของกรมพระคลังสินค้า คือ

¹⁰² หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 148 บัญชีรายกรมฝ่ายพลเรือนที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด.

¹⁰³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 38.

"...ฎีกาขุนอุคมโกษา กรมพระคลังสินค้า ให้ไว้กับนายรักษนายเวน
มหาศไทยควมมีหมายส่งเร็วจักซื้อค่าเงินส่วยหัว เลกเมืองลาวตะวัน
ออกจำนวนปีเถาะตรีศกโคขังรับไว้เป็นเร็วเมืองศรีพันคอน หลวง
ประเสริฐสุนทร เจ้าภาษีจัตวี่ $\frac{25}{75}$ เมืองจำปากกั $\frac{4}{80}$ เข้ากัน
เป็น $\frac{30}{55}$ ฎีกาได้ไว้ ๗ วัน ๕ 4 คำ ปีเถาะตรีศก..."¹⁰⁴

เจ้าหน้าที่ในกรมพระคลังสินค้ามีทั้งหมด 154 คน¹⁰⁵ ที่สำคัญคือ

พระกริพิพัฒน์รัตนราชโกษา	จางวาง
พระรัตนโกษา	เจ้ากรม
หลวงสวัสดิโกษา	ปลัดกรม
ขุนบรรณานุวิชา	เสมียนตรา
หลวงอุคมสมบัติ	

ขุนอุคมโกษา (จากจดหมายเหตุจำนวนมากบ่งให้เห็นว่ามีหน้าที่รับ เร่ว

ครั้ง กระวาน)

าลา

เนื่องจากพระคลังสินค้าทำหน้าที่รับส่วยที่จะนำไปเป็นสินค้าส่งลงสำเภาคงนั้นชนิดของ
ส่วยส่วนใหญ่ที่กรมพระคลังสินค้านำรับจึงได้แก่ ครั้ง เร่ว กระวาน ซึ่งขุนอุคมโกษาจะทำหน้าที่
เป็นเจ้าพนักงานรับ เช่น

¹⁰⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 17 เรื่องเดิม.

¹⁰⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 148 เรื่องเดิม.

"...ขุนอุคมโกษาออกมายังเวนมหาศไทยได้แจ้งถวายขุนภักตร์ เมือง
ปจันตคามคุมเอาเรือส่วยจำนวนปีชวดโทศกมาส่งหนัก $\frac{118}{118}$ บอกลมา
๗ วัน 5 3 ถ้ำ ปีชวดโทศก..."¹⁰⁶

"...ฎีกาขุนอุคมโกษากรมพระคลังสินค้าให้ไว้แก่นายรค์นายเวนคล้าย
หลวงราชภักดีกองนอกเมืองหลมสร์คุมครั้งลงมาทูลเกล้าถวายหนัก
2 ทาบ 1๘ ซึ่ง ฎีกาให้ไว้ ๗ วันยังกรว เคื่อนยี่ ขึ้น 11 ค่ำ ปี
มะแมสัพทศ..."¹⁰⁷

ตามฎีกาดังกล่าวหัวเมืองต่างๆได้ส่งสิ่งของส่วย คือ เรือ ครั่ง มายังกรมพระคลังสินค้าโดย
ผ่านทางกรมมหาดไทยซึ่งเป็นกรมเจ้าสังกัดก่อน

นอกจากนี้ถ้าส่งเป็นสิ่งของแทนเงินส่วยก็ต้องส่งมายังกรมพระคลังสินค้าเช่นกันเพราะ
สิ่งของนั้นจะถูกนำไปเป็นสินค้าส่งลงสำเภา ตัวอย่างเช่น

"...ฎีกาขุนอุคมโกษาคลังสินค้าให้ไว้แก่นายรค์นายเวนมหาศไทย
ควยนำเพียนามทาว เมืองปจันตคามคุมครั้งแทนเงินส่วยมาส่งเมือง
อุบล ส่งจำนวนปีชวดโทศกหนัก $\frac{14}{14}$ เมืองศรีพันตอส่งจำนวนปีจอ
ส้มอุทริศักหนัก $\frac{16}{172}$ รวม $\frac{21}{165}$ 193 ไร่รับไว้แล้ว ฎีกาให้ไว้ ๗ วัน
1 ๕ 5 ค่ำ ปีมะโรงฉศก..."¹⁰⁸

¹⁰⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192 เลขที่ 16 ฎีกาขุน
อุคมโกษารับส่วยเรือหัวเมืองต่างๆ.

¹⁰⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197 เลขที่ 40 ฎีกาขุน
อุคมโกษาท้องแทนเงินส่วย.

¹⁰⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 99 ฎีกาของ
แทนเงินส่วย.

"...ฎีกาขุนอุคมโกษากรมพระคลังสินค้าให้ไว้กับหลวงอัครสุนทร
เสมียนตรา นายรัตนายเวนมหากไทยนำพระยาตั้งชะโลกเมืองโพธิ
สถิตย์ซื้อกระวานโพธิ์สดจำนวนมีชาลจักษวาศกราคาหาบละ $\frac{6}{4}$ หนัก
 $\frac{19}{4}$ ไร่รับไว้แล้ว ฎีกาให้ไว้ ณ วันศุกร์ เดือน 6 แรม 13 ค่ำ
ปีเถาะ เบญจศก..."¹⁰⁹

"...หมายขุนอุคมรัตนราชโกษา ขุนฉรรราชสุนทรเทพพระคลังสินค้า
บอกมายังเวนมหากไทยให้แจ้งควมมีหมายไปว่าเพี้ยวงมหาจักรเมือง
สาละวัน เมืองจีน เมืองคำทองใหญ่ คุมเรวค่าเงินส่วยจำนวนมี
เถาะศรีนิตกลงมาส่งซึ่งรับไว้ได้เรว เมืองสาละวัน $\frac{13}{152}$ เมือง
คำทองใหญ่ $\frac{57}{24}$ รวม $\frac{81}{75}$ ไร่รับไว้แล้ว หมายบอกมา ณ วัน
3 7 7 ค่ำ ปีมะโรงนักษัตรจักษวาศก..."¹¹⁰

จึงพอที่จะสรุปได้ว่ากรมพระคลังสินค้าทำหน้าที่รับส่วยเร่ว ครั้ง กระวาน และ เร่ว ครั้ง
กระวานที่ส่งมาแทนเงินส่วยตัว เล็กด้วย ส่วนส่วยที่ส่ง เป็นเงินส่วนใหญ่อีกจะส่งไปยังกรมพระ
คลังมหาสมบัติ

3) คลังในซ้ายและคลังในขวา คลังในซ้ายและคลังในขวานี้ตั้งขึ้นมาโดยความ
มุ่งหมายที่จะให้เป็นผู้จัดซื้อของสำหรับจ่ายนายด่านท่าการโยธาและจ่ายราชการเบ็ดเสร็จได้
โดยเร็วไม่ต้องวิ่งซื้ออยู่ให้เสียเวลาคล้ายกันกับกงสีสำหรับราชการทั่วไป ด้วยการทำงาน
ด้านการโยธาอย่างเก่าใช้เกณฑ์คนมาทำไม่ต้องออกเงินค่าแรงคงจ่ายแต่สิ่งของให้ทำ¹¹¹ สิ่ง
ของที่จ่ายในการทำงานโยธานี้บางส่วนได้มาจากส่วยสิ่งของ ทั้งสองคลังนี้จึงทำหน้าที่รับ
ส่วยด้วย เจ้าหน้าที่ของกรมพระคลังในขวามี 91 คน ที่สำคัญได้แก่¹¹²

¹⁰⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 113 ฎีกาของ
แทนเงินส่วยของขุนอุคมโกษา.

¹¹⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1192 เลขที่ 16 เรื่องเดิม.

¹¹¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 36.

¹¹² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 148 เรื่องเดิม.

พระยาธมมปิตยาริบาล	เจ้ากรม
หมื่นราชนาถ	ปลัดกรม
ขุนยี่สาร	
ขุนวิสุทธราช	
หมื่นราชพิมพ์	
ประแสงราชภักดิ์	สมุหบาญชี

ฯลฯ

เจ้าหน้าที่กรมพระคลังในซ้ายมี 113 คน ที่สำคัญ ได้แก่

พระยาราไชยสรวรียานุรักษ์บดี	เจ้ากรม
หมื่นราชชนานุรักษ์	ปลัดกรม
ขุนศรีเสาวราช	สมุหบาญชี
หมื่นสรวิทันนาถ	
หมื่นสุคนธ์ภักดิ์	
หมื่นเสนต์	

ฯลฯ

ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นเจ้าพนักงานรับของส่งในพระคลังในขวา คือ

หมื่นราชพิมพ์ เป็นเจ้าพนักงานรับไหมส่ง

ขุนยี่สาร เป็นเจ้าพนักงานรับไม้ซอนด์ส่ง

ดังมีปรากฏในฎีกาคอรับของส่ง เช่น

"...ฎีกาหมื่นราชพิมพ์เจ้าพนักงานกรมพระคลังในขวาให้ไว้ค่อนนาย
รัตนายเวนมหาดไทย มหาดไทยไต่ถามว่าชาว 400 เพลวซึ่งพระยา
นายนแดงให้พระเมืองน้อย แสนหัว ลาวมีชื่อคุมมาทูลเกล้าถวายนั้น
ไต่ถามส่งทอดานพนักงานพระคลังข้างในๆได้ตรวจรับไว้กรมตาม
หมายเดิมซึ่งนำมานั้น ฎีกาให้ไว้ ๗ วันอังคาร เดือน 7 แรม 1 ค่ำ
ปีมะเมียชฎีก..."¹¹³

¹¹³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 67 ฎีกาเจ้า

"...ฎีกาหมื่นราชขนิมิตเจ้าพนักงานชาวพระคลังในขวาให้ไว้กับนายรัก นายเวนมหาดไทยควายนำเอาผ้าขาวหนา 19 บาง 33 รวม 52 ทวนไหม 65 เชือก หนัก 7 ชั่ง พระยาบำเรอภักดิ์ได้มาแต่เมือง สมบูรณ์มาส่งได้รับไว้ครบตามหมายแล้ว ฎีกาให้ไว้ ณ วันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้น 8 ค่ำ ปีมะเมียจตุศก..."¹¹⁴

"...ด้วยขุนยี่สารกรมพระคลังในขวาขอทอนมายังท่านออกพันนายเวมควยมีหมายมาว่าพระยาสุโขทัยกรมการบอกหนังสือแจ้งให้หลวงสุนทรพิทักษ์ผู้ช่วยราชการคุมเอาไม้ขนอสักสวย ไม้พระยาสุโขทัยจำนวน ปีมะเส็งเบญจศกกลงมาส่งไว้ 3,4,5,6 วา 6,7,8,9 ก่า 39 คน เลือกทำโพรง 3,4,5 วา 5,6,7,8,9 ก่า 39 คน ซากไม้ไค้ 11 คน เจ้าพนักงานได้วัดขึ้นสูตรกว่าได้รับไว้จ่ายราชการแล้ว ทอนมา ณ วันศุกร์ เดือน 11 ขึ้น 1 ค่ำ ปีมะเมียจตุศก..."¹¹⁵

ส่วนส่วยที่ส่งคลังในซ้ายได้แก่ดินประสิ่ว ซี้ฝั่ง นุ่น ฝ้าย น้ำรัก ผ้าขาว ผู้ที่ทำหน้าที่รับส่วยของพระคลังในซ้าย ได้แก่

หมื่นเสนห์ หมื่นสุคนธ์ เป็นเจ้าพนักงานรับนุ่น น้ำรัก ฝ้าย ซี้ฝั่ง ดินประสิ่ว

หมื่นพิทักษ์ เป็นเจ้าพนักงานรับกินสอดพอง

ขุนศรีรัตนราช เป็นเจ้าพนักงานรับปานใบส่วย

หมื่นพิพัฒน์ เป็นเจ้าพนักงานรับกระคายไทย

เจ้าพนักงานเหล่านี้จะทำหน้าที่รับส่วยสิ่งของเมื่อกรมเจ้าคลังกักของหัวเมืองนำมาส่ง แล้วออกฎีกาทอบแจ้งให้ทราบที่ได้รับของแล้ว ดังนี้

¹¹⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 50 ฎีการับ
สิ่งของจากนายรัก.

¹¹⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 35 เรื่องเดิม.

"...ฎีกาหมื่นเสนต์เจ้าพนักงานจาวพระคลังในซ้ายให้ไว้กับนายเวนมหาศไทย เพี้ยชาบุรีต เมืองเขมราชกุมมาของเกน ป่านโย 3 หาย ของฉวาศรีสิ่ง 1 หาย เพี้ยเมืองจีน เมืองสุวรรณภูมิคุมมา ป่านโยจำนวนเกนหนัก 5 หาย เจ้าพนักงานตั้งรับไว้ได้ เมืองเขมราชป่านโยหนัก 2 หาย 33 ซึ่ง ศรีเมืองหนัก 59 ซึ่ง เมืองสุวรรณภูมิป่านโยหนัก 3 หาย 91 ซึ่ง ฎีกาให้ไว้ ณ วันจันทร์ เดือน 12 ขึ้น 3 ค่ำ ปีมะเมียจศก..."¹¹⁶

"...ฎีกาหมื่นเสนต์เจ้าพนักงานพระคลังในซ้ายให้ไว้แก่พระเชียงทองควายพระเชียงทองจักได้นำรัก 100 ขอก ศรีเมืองหนัก 40 ซึ่ง คุมลงมาทูลเกล้าถวายนั้นได้รับไว้ครบตามหมายนั้นแล้ว ฎีกาให้ไว้ ณ วันศุกร์ เดือน 5 แรม 2 ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก..."¹¹⁷

"...ฎีกาหมื่นพิทักษ์เจ้าพนักงานกรมพระคลังในซ้ายให้ไว้แก่นายรัตนนายเวนควายนำพระสพบุรีกรมการสงคินสอพองจำนวนเกนมาส่งนับ ครวจไว้ได้คินสอพอง 1200 กอน ฎีกาให้ไว้ ณ วันเดือนยี่ ขึ้น 2 ค่ำ ปีมะแมฉศก..."¹¹⁸

"...หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระยาเพชรบูรณ์ควายบอกหนังสือ แต่งให้ขุนจำเรียมคุมเอาป่านโยส่ง หมวกหลวงวัง $\frac{3}{20}$ มหาศไทย $\frac{8}{120}$ ไชยเสนา $\frac{3}{120}$ เขากัน $\frac{14}{140}$ ลงไปส่งนั้นโดยนำเอาหนังสือบอกขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาแล้วทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าสั่งว่าให้ส่งมาโยให้เจ้าพนักงานรับไว้ได้ ให้ขุนจำเรียมคุมเอาป่านโยส่งเจ้าพนักงานพระคลังในซ้ายรับไว้โดยป่านหนัก $\frac{11}{68}$..."¹¹⁹

¹¹⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 35 เรื่องเดียวกัน

¹¹⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1195 เลขที่ 30 ฎีกาทอง
แทนเงินส่วย

¹¹⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1197 เลขที่ 40 เรื่องเดิม.

¹¹⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 190 สารตรา
ตอบเรื่องได้รับบอกให้ขุนจำเรียมคุมเอาป่านโยส่งเมืองเพชรบูรณ์มาส่ง.

จะเห็นได้ว่าฎีกาตอบรับการส่งส่วยของกรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระคลังสินค้า คลังในซ้ายและคลังในขวาเท่าที่กล่าวมาส่วนใหญ่จะเป็นส่วยที่ส่งมาจากหัวเมืองสังกัดกรมมหาดไทยทั้งสิ้นทั้งนี้เป็นเพราะว่าหัวเมืองสังกัดกรมมหาดไทยมีอยู่เป็นจำนวนมาก และหัวเมืองทางบกซึ่งที่อยู่ภายใต้การปกครองของกลาโหมมักจะได้รับคำสั่งให้นำส่วยที่เก็บได้ อาทิ เช่น คีบูก น้ำชา ออกไปขายทางแถบมลายู แล้วซื้อของประเภทเครื่องเพชรพลอยและอื่นๆกลับเข้ามาแทนจึงมักไม่ค่อยพบหรือปรากฏว่ามีการรับส่วยของหัวเมืองภายใต้การปกครองของกรมกลาโหม ส่วนหัวเมืองที่สังกัดอยู่กรมท่าก็มีคลังที่รับส่วยโดยเฉพาะ คือ คลังราชการ

4) คลังราชการ พระคลังราชการนั้นเป็นเจ้าพนักงานที่จะรับของส่วยที่ส่งมาจากหัวเมืองขึ้นกรมท่า คือ อาสนา(คงหมายถึงเสือ) เป็นต้น แต่สิ่งของส่วยเหล่านั้นก็ไม่พอที่จะใช้ราชการอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงต้องทำหน้าที่เบิกหลวงไปจัดซื้อของดังกล่าวมาใช้ เช่นเดียวกับคลังในซ้ายและคลังในขวา¹²⁰ เจ้าหน้าที่ในคลังราชการมีด้วยกันทั้งหมด 71 คน ที่สำคัญ คือ

พระยาราชสมภารากร

หลวงอินโกษา

ขุนเทพราช

หมื่นพรหมสมบัติ

ฯลฯ

แต่ตามจดหมายเหตุในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ทำการตรวจสอบดูไม่พบฎีกาตอบรับของส่วยจากหัวเมืองใดๆเลย คงมีแต่ฎีกาตอบรับภาน้ำนํมยซึ่งคลังราชการเป็นเจ้าจำนวนอยู่¹²¹ จึงทำให้เข้าใจว่าหน้าที่ในการเก็บส่วยของคลังราชการคงจะมีอยู่เพียงเล็กน้อย ส่วนงานสำคัญคือการเป็น เจ้าจำนวนภาน้ำนํมย

¹²⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 37.

¹²¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197 เลขที่ 42 ฎีกาภาน้ำนํมย คำชกภาน้ำนํมย.

3. ระเบียบวิธีในการเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ก. การแบ่งเขตเมืองในการเก็บและส่งส่วย การแบ่งเขตเมืองแยกอำนาจการบังคับบัญชาออกเป็นดังนี้

1. หัวเมืองชั้นใน แยกเป็น 3 ฝ่ายชั้นกรมต่างๆดังที่ได้กล่าวมาแล้ว หน้า ที่ควบคุมในเรื่องเกี่ยวกับการเก็บส่วยครั้งนี้ คือ

ก) เจ้าเมือง กรมการเมือง แต่ละเมืองจะมีเจ้าเมืองเป็นผู้บังคับบัญชา และมีกรมการเมืองซึ่งเป็นข้าราชการประจำเมืองทำหน้าที่ช่วยเหลือเจ้าเมืองในด้านต่างๆ ข้าราชการในเมืองต่างๆมีหน้าที่รับผิดชอบ รับผิดชอบจากกรมกองเจ้าสังกัดของตน เช่น

"...ข้าพเจ้าพระยาเพชรรัตนราชสงครามรามภักดีพิริยภาหะพระยา เพชรบูรณ์ พระยาเพชชีไชย ปลัดกรมการเมือง ขอบอกปรนนิบัติมา ยัง ทานออกพันนายเวนให้ทราบด้วยมีท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้า โปรดกระหม่อมขึ้นไปให้ข้าพเจ้ากรมการเมือง เคนให้พรให้ทำส่วยบ้าน เสมอตัว เลกคนละ 25 ชั่ง..."¹²²

นั่นแสดงว่าเจ้าเมืองกรมการเมืองเพชรบูรณ์จะ เคนให้พรให้ทำส่วยบ้านใดก็ต่อเมื่อได้รับคำสั่ง จากส่วนกลางขึ้นไป และจะทำส่วยชนิดใดก็ต่อแล้วแต่ทางส่วนกลางจะกำหนดทั้งชนิดของ ส่วยและอัตราการส่งส่วย หน้าที่ที่สำคัญของเจ้าเมืองก็คือเมื่อได้รับทราบคำสั่งนั้นแล้วก็จะ ต้องเป็นผู้ควบคุมดูแลให้ไพร่บ้านหัวเมืองทำส่วยตามวิธีทางรัฐบาลสั่งการ แล้วนำส่งไปยังส่วนกลาง หน้าที่ในการนำส่วยไปส่งนั้นมักจะ ได้แก่ กรมการเมืองหรือท้าวเพี้ย กรมการเมืองเหล่านี้ ได้แก่ หลวงพล หลวงมหาดไทย หลวงเมือง หลวงสัสดี หลวงตำรวจ¹²³ เมื่อเจ้าเมือง มอบหมายให้กรมการเมืองนำส่วยมาส่งแล้วก็จะต้องมีใบบอกแจ้งชนิดและจำนวนของส่วยมาด้วย

เพื่อความสะดวกในการเก็บส่วยและให้เก็บส่วยได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย เจ้าเมือง กรมการเมืองยังต้องมีหน้าที่ในการสักเลกหมายหมู่อีกด้วย มีการแยกเลกข้าส่วยออกเป็น

¹²² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1195 เลขที่ 24 ใบบอก เมืองเพชรบูรณ์ส่งบ้านส่วย.

¹²³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1195 เลขที่ 24 เรื่องเดียวกัน.

กองๆและให้บอกหัว เล็กช่วยเหล่านั้ให้ทราบว่าจะต้องทำช่วยชนิดใด พอถึงฤดูกาลที่จะเก็บ
 ช่วย เช่น ผลเร็ว ก็ต้องมีหน้าที่ในการว่ากล่าวตักเตือนให้นายกองปลัดกองขุนหมื่นนายหมวด
 กองช่วยเร็วคุมไพร่ออกไปเก็บผลเร็วแก่กันฤดูเพื่อให้ได้ผลเร็วส่งให้ครบจำนวน¹²⁴ ฉะนั้นผู้
 ที่ทำหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับการเก็บช่วยที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งได้แก่ นายกอง นายหมวด

ข) นายหมวด นายกอง เนื่องจากไพร่ช่วยในแต่ละหัวเมืองนั้นมีอยู่เป็น
 จำนวนมาก รัฐบาลจึงได้แบ่งไพร่ช่วยเหล่านั้ออกเป็นหมวดเป็นกอง ในแต่ละหมวดแต่ละ
 กองก็จะแยกไปทำช่วยต่างชนิดกันหรืออาจเหมือนกันก็ได้ และไพร่ช่วยแต่ละกองนี้เองก็จะ
 มีผู้นำในการควบคุมไพร่ให้ทำช่วยและเรียกเก็บช่วยจากหัวไพร่แล้วนำส่งให้แก่เจ้าเมืองอีก
 ทอดหนึ่ง บุคคลเหล่านั้เรียกว่า นายหมวด นายกอง ซึ่งจะได้รับการยกเว้นจากการทำ
 ช่วย นายกองช่วยส่วนใหญ่จะได้รับมอบหมายจากเจ้าเมืองให้เป็นผู้นำช่วยที่เก็บได้นั้นลงมา
 ส่งยังกรุงเทพฯ ดังที่มีปรากฏอยู่ในใบบอกเช่น "...ข้าพเจ้า [พระยาสระบุรี] แต่ง
 ให้ขุนศรีสุระนายกองคุมผลเร็วลงมาส่ง ณ กรุงเทพฯ..."¹²⁵

ถ้านายหมวดนายกองใดส่งช่วยไม่ครบตามกำหนดเจ้าเมืองและกรมการจะต้องเอา
 หัวนายกองปลัดกองมาเร่งรัดเอาช่วยให้ครบ ถ้านายกองปลัดกองมีผลดีไม่ยอมส่งช่วยให้
 เจ้าเมืองและกรมการ เมืองก็ให้เจ้าเมืองและกรมการส่งหัวนายกองปลัดกองผู้นั้นลงไปกรุงเทพฯ

¹²⁴ หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุนรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 162 เรื่องเก็บ.

¹²⁵ หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุนรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 80 ใบบอก
เมืองสระบุรีส่งผลเร็วช่วยกองขุนสีจำนวนปีเกาะเบตจตก.

ตัวอย่างนายกองไพร่ช่วยตลอดจนจำนวนกองไพร่ช่วยในแต่ละหัวเมืองเท่าที่รวบรวมมาได้จากจดหมายเหตุในรัชกาลต่าง ๆ มีดังนี้ คือ

ช่วยดินประสิว เมืองพรม 1 กอง คือ หมื่นประมูลเรืองฤทธิ์ เมืองอินทร์ 1 กอง คือ ขุนศรีสว่างแสง อุทัยธานี 2 กอง คือ ขุนพิรมสมบัติ และ ขุนอุดมรัตน์ นครสวรรค์ 1 กอง คือ ขุนอุดมรัตน์ เมืองสุพรรณ มี 4 กอง คือ หลวงพิทักษ์พลชั้น ขุนแสงสว่างฟ้า ขุนจำเริญรัตน์ อีกกองหนึ่งไม่ปรากฏชื่อ เมืองพนมสารคาม 1 กอง คือ ขุนทวีส่องแสง¹²⁶

ช่วยน้ำ เมืองอุทัยธานี 3 กอง คือ หลวงจำเริญหิมเวศ ขุนพินิจวันนา ขุนวิเศษ โทคา เมืองนครสวรรค์ 3 กอง คือ ขุนมธุรสเรืองศรี ขุนศรีพนมไพร ขุนจบพลชั้น เมืองพิจิตร 4 กอง คือ ขุนชำนาญหิมเวศ ขุนจบศรีไกร ขุนภูรินราชา ขุนจ่านงค์ภักดิ์ เมืองพิษณุโลก 10 กอง คือ ขุนสมบัติพิมล ขุนพิรมศิริ ขุนศรีไพसान ขุนอารักขไพโรจกร ขุนพิทักษ์พลรบ ขุนภูมเรศ นารวัน ขุนบำรุงมธุรา ขุนประชาชุมพล ขุนหิมเวศรักษา ขุนพิทักษ์สมบัติ เมืองพิชัย 3 กอง คือ ขุนพิทักษ์ภูมรา หมื่นอาจพิทักษ์ (คุม 2 กอง) เมืองอุตรดิตถ์ 2 กอง คือ ขุนเรณูพุดงา ขุนภักดีภูมเรศ เมืองสวรรคโลก 1 กอง คือ หลวงสวัสดิ์จิงใจ เมืองสุโขทัย 9 กอง คือ ขุนบำรุงภูมรา ขุนขจรเจรการ ขุนศรีสโมสร ขุนประภาสราชกูร ขุนนารดบำรุง พระวิเศษชุมพล ขุนพินิจสมบัติ ขุนพิพัฒน์โลกา ขุนวันนาภุมรี เมืองกำแพงเพชร 5 กอง คือ พระสวัสดิ์ภักดิ์ ขุนประมูลโกโคย ขุนชำนาญนารวัน นายปรีปทุมธรรมาทินกร ขุนศรีชุมพล เมืองตาก 6 กอง คือ หลวงสมภารชุมพล ขุนยศพิบูล ขุนวิสิทธ์โยธา หลวงพินิจสมบัติ ขุนพิศประทีป ขุนสนั่นสารสิทธิ์ เมืองนครราชสีมา 2 กอง คือ หลวงพิพิชปทุมเวศ ขุนอุทธิกำแหง¹²⁷

ช่วยเสา เมืองสวรรค 1 กอง¹²⁸

¹²⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.พ. 1189 เลขที่ 8 บัญชีกองช่วย.

¹²⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189 เลขที่ 8 เรื่องเดียวกัน.

¹²⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.พ. 1211 เลขที่ 99/2 เรื่อง
เลิกไพร่เสาช่วยเมืองสวรรคบุรี.

- ช่วยน้ำรัก เมืองราชบุรี 1 กอง¹²⁹
 ช่วยเร่ว กระวาน เมืองสระบุรี 4 กอง ฉะเชิงเทรา 6 กอง นครไชยศรี
 1 กอง สุพรรณบุรี 1 กอง¹³⁰
 ช่วยนุ่น สิงห์บุรี 1 กอง¹³¹
 ช่วยผ้าขาว เพชรบุรี 1 กอง¹³²
 ช่วยผง เมืองอุทัยธานี 1 กอง สุพรรณบุรี 1 กอง¹³³
 ช่วยเงิน พิษณุโลก 10 กอง สุโขทัย 11 กอง สวรรคโลก 3 กอง พิษัย
 1 กอง นครสวรรค์ 2 กอง¹³⁴
 ช่วยเหล็ก พิษณุโลก 1 กอง¹³⁵
 ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่งของนายกองไพร่ช่วยในหัวเมืองต่างๆ ยังมี
 นายกองไพร่ช่วยในหัวเมืองอื่นอีกมาก

¹²⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 112/1 เรื่อง
นายกองช่วยน้ำรักเมืองราชบุรี.

¹³⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 14 บัญชีช่วย
เร่วกระวาน.

¹³¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 137 บัญชีเงิน
อากรช่วยขึ้นพระคลังใบซ้าย.

¹³² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 137 เรื่องเดียวกัน.

¹³³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 275 หนังสือ
เร่งส่งช่วยผงเมืองสุพรรณ อุทัยธานี.

¹³⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 47/6 เรื่องส่ง
ช่วยเหล็กเมืองพิษณุโลก.

¹³⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 124 บัญชีเหล็ก
แลกช่วยกองนอก.

2. หัวเมืองชั้นนอก

ก) หัวเมืองที่ขึ้นตรงต่อ เมืองเอก เมืองโท ในหัวเมืองชั้นใน ส่วนมาก เป็นเมืองเล็ก ๆ ที่มีเจ้าเมืองปกครองเช่นเดียวกับหัวเมืองชั้นในทั้งหลาย รัฐบาลจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวในเรื่องการเก็บภาษีอากรแต่อย่างใด แต่ให้ส่งส่วยสิ่งของหรือส่วยเงินแก่รัฐบาล โดยเจ้าเมืองเก็บจากราษฎรเอง หรือมีกองส่วยพิเศษส่งสิ่งของให้แก่รัฐบาล เรียกว่า "กองไพร่ส่วย" กองไพร่ส่วยแต่ละเมืองจะมีอยู่แทบทุกเมือง แต่มีปรากฏในจดหมายเหตุ เป็นบางส่วนเช่น กองส่วยเมืองชั้นนครราชสีมา 6 กอง เมืองชั้นสวรรคโลก 3 กอง เมืองชั้นพิษณุโลก 4 กอง¹³⁶

เมืองต่างๆที่ขึ้นกับ เมืองเอก เมืองโทในหัวเมืองชั้นในมีดังนี้¹³⁷

1. เมืองชั้นนครราชสีมา มี ชัยภูมิ จัตุรัส ภูเขียว บำเหน็จณรงค์ บักขงไชย นครกันทรพิท ภูทิวสง จัน พิมาย นางรอง บุรีรัมย์ รัตนบุรี
2. เมืองชั้นหล่มสัก มี เลย ค่านซ้าย
3. เมืองชั้นพิษณุโลก มี นครไทย ไทยบุรี ศรีภิรม พรหมพิราม ชุนสอนสว่าง พิบูล พิพัฒน์ นครชุม พุม ทศการ นครพามาก เมืองการ ค่านซ้าย (ตอนหลังไปขึ้นกับเมืองเลย)
4. เมืองชั้นพิชัย มี น้ำปาด แมค ปากเหวียง ผาง สับแล ตรอนศรีสิน
5. เมืองชั้นเพชรบูรณ์ มี แก่นท้าว
6. เมืองชั้นเมืองตาก มี เชียงเงิน เชียงทอง
7. เมืองชั้นสวรรคโลก มี พิธรมมย์ ศรีพนมมาศ พิเศษไชยสศ กิรามรง หุงยัง บางคอง กองลาวพวน¹³⁸

¹³⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 64 บัญชีส่วยทองคำซึ่งส่งจากหมู่ส่วยต่างๆ.

¹³⁷ สมคิด ศรีสิงห์, เรื่องเดิม, หน้า 61.

¹³⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 60/ก ใบบอกเมืองสวรรคโลกส่งทองคำกองลาวพวน.

8. เมืองขึ้นกำแพงเพชร มี โกส่าพิน ไตรศรีรงค์ บงการบุรี เทพบุรี โบราณราช นานบุรี

9. เมืองขึ้นปราจีนบุรี มี อรัญประเทศ ประจันตคาม กบิลบุรี วัฒนานคร

ข) หัวเมืองที่ขึ้นต่อกรมมหาดไทยโดยตรง ได้แก่

1. หัวเมืองลาว - เขมรปากดงฝ่ายตะวันออกมี โขง มัน (สาละวัน) คำทองใหญ่ ทั้ง 3 เมืองนี้ขึ้นกรุงเทพฯ พ.ศ. 2371¹³⁹ เขตอุดม หนองหารน้อย หนองคาย ขึ้นกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 4¹⁴⁰ นครพนม ไชยบุรี สนบท ภูเวียง ปากเหวี่ยง ท่าอุเทน พรรณานิคม เชียงแตง เขมรราช กาศสินธุ์ สังชะ สุวรรณภูมิ มุกดาหาร สุรินทร์ ขุขันธ์ ร้อยเอ็ด กุสุมาลย์ กุฉินารายณ์ แสนปาง อุบลราชธานี ขอนแก่น สกลนคร ศรีสะเกษ ศรีภูมิ เขป กมลาลัย ศรีทันคอน อักปือ มหาสารคาม ศรีขรรภูมิ อากาศอานวย เวณนคร ยโสธร นอง บุรีรัมย์ บริคัณฑ์นิคม

2. หัวเมืองเขมรส่วนใน มี ศรีโสภณ เสียมราฐ

3. หัวเมืองเหนือ มี ลำปาง แพร่ น่าน เถิน เชียงราย เชียงใหม่ ลำพูน บางไฟ

เมืองต่างๆเหล่านี้ต้องส่งสิ่งของส่วยและเงินส่วยให้แก่รัฐบาลเป็นประจำทุกปีตามแต่รัฐบาลจะกำหนดว่าให้ส่งสิ่งใดในจำนวนเท่าใด

ค) เมืองที่ขึ้นตรงต่อส่วนกลางแต่มีเมืองใหญ่ด้วยกันควบคุม ได้แก่

1. เมืองขึ้นอยู่กับนครจำปาศักดิ์ มี เมืองป่าสัก คำทองน้อย คง สะเม็ยะ โขงเจียม เซลาเกา สพาส โพนทอง บัวบุญทริก

2. เมืองขึ้นกับเมืองขุขันธ์ มี มโนไพร

3. เมืองขึ้นกับอุบลราชธานี มี เสนางคนิกม

¹³⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190 เลขที่ 8 รายชื่อเจ้าเมืองต่างๆที่เป็นเมืองขึ้น.

¹⁴⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 159 ตำแหน่งเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองไทยลาวเขมร.

4. เมืองขึ้นกับภาพสินธุ์ มี แข่งบาดาล กุณินารายณ์ ภูแล่นช้าง ท่าขอนยาง
5. เมืองขึ้นกับเมืองเขมราช มี สะเม็ยะ โขงเจียม (ย้ายมาขึ้นกับเขมราช สมัยรัชกาลที่ 3) คำเขื่อนแก้ว
6. เมืองขึ้นกับมุกดาหาร มี สองคอนคอนดง ลำเนาหนองปรือ พอง พลาน
7. เมืองขึ้นกับหนองคาย มี โพนพิสัย
8. เมืองขึ้นกับนครพนม มี ชัยบุรี รามราช อาทมาต (อาจสามารถ) คำเกิด คำมวน
9. เมืองขึ้นสกลนคร มี กุสุมาลย์ พรรณานิคม (ย้ายมาขึ้น พ.ศ. 2387)
10. เมืองขึ้นกับขอนแก่น มี พล ภูเวียง มัญจาคีรี คำทองน้อย
11. เมืองขึ้นกับพระตะบอง มี เมืองท่าสวาย มงคลบุรี¹⁴¹

หัวเมืองเหล่านี้จะคงส่งช่วยให้แก่รัฐบาลโดยการนำส่งส่วยยังหัวเมืองใหญ่แล้วหัวเมืองใหญ่ควบคุมส่งส่วนกลางอีกทีหนึ่ง

ผู้รับผิดชอบในการเก็บและส่งส่วยของหัวเมืองชั้นนอก ได้แก่

1. สำหรับเมืองที่ขึ้นตรงต่อหัวเมืองเอก เมืองโทในหัวเมืองชั้นใน มีผู้รับผิดชอบในการส่งส่วยคือ เจ้าเมืองในหัวเมืองเอก เมืองโทของหัวเมืองชั้นในที่มีเมืองขึ้น เช่น นครราชสีมา พิษณุ ปราจีนบุรี ฯลฯ จะคงรับผิดชอบในการเก็บและส่งส่วยของหัวเมืองเล็กๆ ที่ขึ้นกับเมืองของตน เมื่อได้รับคำสั่งจากส่วนกลางแล้วเจ้าเมืองก็จะไปเร่งให้เจ้าเมืองในหัวเมืองที่ขึ้นกับตนส่งส่วยมาให้คนแล้วจึงจัดการส่งส่วยลงมากองเทพาอีกทีหนึ่ง เพราะฉะนั้นหัวเมืองที่ขึ้นต่อหัวเมืองเอก เมืองโทของหัวเมืองชั้นในนี้จึงไม่คงส่งส่วยเข้ามากรงเทพาค้วยตนเอง ถ้าไม่ส่งส่วยตรงตามกำหนดเจ้าเมืองของหัวเมืองชั้นในก็จะส่งคนมาเร่งรัดให้ส่งส่วยให้ครบ กังเช่นที่ปรากฏในจดหมายเหตุครั้งนี้

¹⁴¹ ฎุราลัยละเอียกในภาคผนวก ข.

"...หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระยาพิไชยด้วยบอกลงไปว่าพระ
 สืบแล หลวงพิบูลคุมไพร่เมืองสืบแลรับทำส่วยไม้ขอนสักทูลเกล้าฯ
 ถวายจำนวนปีละ 250 คน พระสืบแล หลวงพิบูลหาเร่งรัดส่งไม้
 ขอนสักส่วยลงมาให้ครบจำนวนไม้ ไม้ขอนสักส่วยยังค้างอยู่ถึง 648
 คน และเลิกเดิมถูกหมู่เมืองสืบแลก็ระส่ำระสายใจทไปอยู่ต่างหมู่
 ต่างกรมมาก พระสืบแลแลหลวงพิบูลก็หาชำระเอาตัวเลิกมาคงหมวด
 คงกองไซ้ราชการไม้ จะให้พระสืบแล หลวงพิบูลลงเป็นที่พระสืบแล
 หลวงพิบูลอยู่เห็นจะเสียราชการ พระยาพิไชยกรมการปรึกษาร่วม
 กันเห็นว่าพระปลัด ขุนพิณิจักษร เสมียนตรา เมืองพิไชยไคทำราชการ
 มาถวายพระยาพิไชย กรมทหารมาชานาน สัตย์ซื่อมั่นคงก็พอจะเป็นที่
 พระสืบแล หลวงพิบูลไค พระยาพิไชยกรมการจะขอรับพระราชการ
 เอาพระปลัดเป็นที่พระสืบแล ขุนพิณิจักษร เป็นที่หลวงพิบูล ทำราช
 การฉลองพระเดชพระคุณถวายพระยาพิไชยกรมการ สืบไปกับว่าไม้
 ขอนสักเมืองสืบแลซึ่งค้างและ เลกซึ่งระส่ำระสายใจทไปอยู่ต่างหมู่
 ต่างกรมนั้น พระยาพิไชยกรมการจะชำระเอาไม้ขอนสักส่วยลงมา
 ส่งให้ครบจำนวน และเลิกมารวบรวมไว้คงหมวดคงกองให้สิ้น..."¹⁴²

จากจดหมายเหตุฉบับนี้ทำให้ทราบว่าเมืองสืบแลซึ่งเป็นเมืองที่ขึ้นกับเมืองพิชัย เมื่อ
 จะส่งส่วยก็จะต้องส่งให้แก่พระยาพิชัย พระสืบแลเจ้าเมืองสืบแลก็เป็นผู้ที่ทำราชการร่วมกับ
 พระยาพิชัย พระยาพิชัยมีสิทธิเสนอให้มีการแต่งตั้งและถอดถอนเจ้าเมืองสืบแลได้ หน้าที่
 ของเจ้าเมืองสืบแลก็คือจะต้องทำการเร่งรัดเก็บส่วยให้ได้ครบจำนวนส่วยของเมืองสืบแลและ
 ส่งให้ตรงตามกำหนด และคอยดูแลมิให้เลิกส่วยในเมืองของตนระส่ำระสายไปอยู่ต่างหมู่
 ต่างกรมไค ถ้าเจ้าเมืองสืบแลไม่ปฏิบัติ ดังกล่าวพระยาพิชัยก็มีสิทธิที่จะเสนอให้ถอดพระสืบ
 แลออกแล้วแต่งตั้งคนใหม่แทน เมื่อเมืองที่เป็นเมืองขึ้นกับหัวเมืองชั้นในส่งส่วยไม่ครบยัง
 ค้างอยู่หลายปี เจ้าเมืองหัวเมืองชั้นในก็จะต้องทำหน้าที่เร่งรัดให้ส่งส่วยที่ค้างให้ครบด้วย
 ดังเช่น

¹⁴² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 21 ตั้งพระ
ปลัดเป็นที่พระสืบแล.

"...เมืองนครราชสีมาเร่งทองคำเมืองไชยภูมิ จำนวนค่างมีมะเส็ง สัพศกได้ $\frac{5\frac{1}{2}}{2\frac{3}{3}}$ จำนวนมีมะเมีย $3\frac{4}{2}$ เขากันเป็น $2\frac{1}{1}$ เมืองจักรีสได้ ทองคำส่วยจำนวนมีมะเส็ง $\frac{1\frac{1}{1}}{6\frac{3}{3}}$ จำนวนมีมะเมีย $2\frac{3}{1}$ เขากันหนัก $\frac{5\frac{1}{3}}{1\frac{1}{6}}$ ยังค่างเมืองบำนี้อัจฉรงค์ นครจันทิก..."¹⁴³

จากข้อความดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าเจ้าเมืองนครราชสีมาซึ่งมีเมืองเล็ก ๆ ขึ้นค้ำยนั้นต้องทำหน้าที่ในการเร่งรัดทองคำส่วยที่ค่างทุกเมืองที่ขึ้นกับคนอื่นได้แก่ เมืองชัยภูมิ จักรีส บำนี้อัจฉรงค์ และนครจันทิกให้จัดทองคำส่วยที่ค่างส่งให้ครบ

ผู้ที่ทำหน้าที่นำส่วยมาส่งยังกรุงเพทพาดิแก่เจ้าหน้าที่ของหัวเมืองชั้นนอกที่ขึ้นกับหัวเมืองชั้นในนั้นเอง ส่วนใหญ่ได้แก่หลวงยกกระบัตร ท้าวเพี้ย¹⁴⁴ โดยจะนำเอาส่วยจากเมืองของตนมาส่งยังเจ้าเมืองหัวเมืองชั้นในที่เมืองของตนขึ้นค้ำยและเจ้าเมืองนั้นก็ทำใบบอกมอบให้หลวงยกกระบัตร ท้าวเพี้ยนั้นนำมาส่งยังกรุงเพทพาดิพร้อมกับส่วยที่ตนคุมมาค้ำย เช่น ผู้ว่าราชการเมืองนครราชสีมาแต่งตั้งหลวงยกกระบัตร ท้าวเพี้ยเมืองพุทไธสงคุมผลเร็วและเงินแทนผลเร็วมาส่งเมือง วันศุกร์เดือน 8 แรม 6 ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิ์ก¹⁴⁵

¹⁴³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 113 ใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งทองคำส่วยเมืองไชยภูมิ จักรีส.

¹⁴⁴ คำว่า "ท้าวเพี้ย" คือผู้ช่วยราชการของเจ้าเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งแต่ตำแหน่ง เมืองแสน ลงไปจนถึงตำแหน่ง ซาบันซิกข์ เรียกว่า เพี้ย ไทยเรียกว่า เพี้ย [ไพฑูริย์ มีนุศล, การปฏิบัติการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (พระนคร : บรรณกิจไตรรงค์, 2516), หน้า 14.]

¹⁴⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 210 สารตราเจ้าพระยาจักรีตอบรับผลเร็วส่วยเมืองพุทไธสง.

2. สำหรับเมืองที่ขึ้นตรงต่อมหาดไทยโดยตรง เมืองที่ขึ้นตรงต่อมหาดไทยโดยตรง นั้นส่วนใหญ่เป็นหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในหัวเมืองลาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตำแหน่งผู้บังคับบัญชาสูงสุดมีอยู่ 4 ตำแหน่ง คือ¹⁴⁶

2.1 เจ้าเมือง เป็นผู้มียอำนาจสิทธิ์ขาดในการตั้งการบ้านเมืองทั้งปวง

2.2 อุปฮาด มีหน้าที่ทำการแทนเจ้าเมืองเมื่อเจ้าเมืองไม่อยู่หรือไม่สามารถว่าราชการได้ อุปฮาดจะเป็นผู้ทำการแทนทั้งสิ้น

2.3 ราชวง มีหน้าที่ปฏิบัติตามคำสั่งของอุปฮาด เช่น เป็นผู้รวบรวมสรรพญชีช่วยสาอากร เป็นต้น

2.4 ราชบุตร มีหน้าที่ควบคุมเก็บรักษาผลประโยชน์ของเมือง

และได้มีการแบ่งการปกครองออกเป็น 4 กอง กองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวง กองราชบุตร ให้ราษฎรขึ้นทะเบียนใน 4 กองนี้ได้ตามใจสมัคร ซึ่งเป็นอุปสรรคอย่างสำคัญในการเก็บช่วยสาอากร ผู้ที่ทำหน้าที่เก็บช่วยในแต่ละเมืองในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือคือ อุปฮาด ซึ่งจะควบคุมให้กองราชวงทำหน้าที่เก็บช่วยหรือไม่ก็ทำหน้าที่เก็บช่วยตนเอง กังเช่น สารตราเจ้าพระยาจักรีที่มีไปถึงเจ้าเมืองอัตตะปือบ่งไว้คือ

"...หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงขุนนรธาภิรักษ์ ขุนภักดีสงคราม ขุนรามภักดี ขุนหลวง พระราชวง เจ้าเมืองอัตตะปือถวายทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าสั่งว่าอุปฮาดเมืองอัตตะปือป่วยถึงแก่กรรมแล้ว ที่อุปฮาดวางอยู่หาจะมีผู้ใดจะควบคุมชาวไพร่ช่วยทอง และเป็นที่พักรักษาหรือราชการกับพระราชวง เจ้าเมืองไม่..."¹⁴⁷

¹⁴⁶ไพฑูริย์ มีกุล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

¹⁴⁷หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 17 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระราชวงษาเจ้าเมืองอัตตะปือเรื่องตั้งท้าวสุริยะเป็นอุปฮาดแทน.

จากสารตรานี้ทำให้ทราบว่าอุปหาคมีหน้าที่ในการควบคุมข้า¹⁴⁸ไพร่ด้วยทองซึ่งจะต้องทำการควบคุมว่ากล่าวเรียกทองส่งลงไปหูลเกล้าถวายให้ครบจำนวนทุกปี เมื่ออุปหาคทำการรวบรวมส่งได้แล้วจึงมอบให้ท้าวเพี้ยคุมลงไปส่งกรุงเทพฯพร้อมทั้งมีใบบอกแจ้งจำนวนที่ส่งและที่ยังค้างอยู่มากมาย

สำหรับหัวเมืองทางภาคเหนือในจดหมายเหตุเท่าที่พบมีไม่บ่อยมากนัก และเป็นเพราะหัวเมืองทางเหนืออยู่ในฐานะเป็นกิ่งประเทศราชมีการส่งส่วยบ้างแต่ไม่มากเท่าหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนใหญ่เป็นส่วยไม้

3. สำหรับเมืองที่ขึ้นตรงต่อส่วนกลางก็มีเมืองใหญ่ด้วยกันควบคุม เมืองที่ขึ้นกับอุปบลราชธานี คือ เมืองลำเนาหนองปรือ (เดิมขึ้นกับมุกดาหาร) เมื่อเก็บส่วยได้แล้วเจ้าเมือง กรมการเมืองลำเนาหนองปรือก็จะนำส่วยนั้นส่งไปยังเมืองอุบลราชธานี เจ้าเมืองอุบลราชธานีจึงจะส่งส่วยนี้ลงกรุงเทพฯโดยมีใบบอกให้ผู้ที่คุมส่วยถือลงมาถวาย ในใบบอกนั้นจะเป็นใบบอกรวมของเจ้าเมืองอุบลราชธานีและเมืองลำเนาหนองปรือ ดังตัวอย่างเช่น

"...วัน 4 12 7 ค่า ปิวอกสัมฤทธิ์ศก ท้าวมหาราช ท้าวพรหมจักร เมืองลำเนาหนองปรือถือมาซาพ เจ้าท้าวพรหมราชวงษา เจ้าเมืองอุบลราชธานี พระภักดีชุมพลเจ้าเมืองลำเนาหนองปรือบอกให้ท้าวมหาราช ท้าวพรหมจักร คุมผลเร็วส่วยเมืองลำเนาหนองปรือ จำนวนปีมะแมนพถก เรวหนัก 25 มาส่ง..."¹⁴⁹

จะเห็นได้ว่าท้าวมหาราชและท้าวพรหมจักร เป็นกรมการเมืองลำเนาหนองปรือคุมส่วยไปส่งเมืองอุบลราชธานี แล้วเจ้าเมืองอุบลราชธานีก็มอบให้ทั้งสองคนคุมส่วยลงมาส่งกรุงเทพฯอีกต่อหนึ่ง

¹⁴⁸ข้า หมายถึง ชาวเขาตองจ่าพวกฮั่นอยู่ ในตระกูลมอญ-เขมร คือ ข้าฮั่นปือและข้าคองเหลื่องที่อพยพเข้ามาพึ่งไทย ก็เลยต้องส่งส่วยให้ไทยด้วย ส่วนใหญ่อยู่ตามจังหวัดชายแดนก้าน ญวน ลาว เขมร

¹⁴⁹หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 144 ใบบอกเมืองอุบลราชธานีส่งผลเร็วส่วยเมืองลำเนาหนองปรือ.

เมืองกาฬสินธุ์ก็จะทำหน้าที่รวบรวมส่วยในเมืองของตนและเมืองเล็กๆที่ขึ้นกับคนแล้วส่งลงไปยังกรุงเทพฯพร้อมทั้งมีใบบอกแจ้งรายการส่วยว่าส่งส่วยของปีใดบ้าง จำนวนเท่าใด ดังเช่น ใบบอกเมืองกาฬสินธุ์ส่งผลเร็วส่วยหัวเมืองต่างๆ

"...เมืองกาฬสินธุ์บอกส่งผลเร็วส่วยเมือง
 กาลสิน ปีมะเมีย $\frac{15}{15}$ ปีมะแม $\frac{50}{15}$ รวม $\frac{65}{15}$ ครบ น้ำรั้ง 200 ทะนาน
 ทาซอนยาง ปีมะเมีย $\frac{16}{46}$ ปีมะแม $\frac{40}{46}$ รวม $\frac{56}{46}$ ครบ
 แฉงบาดาน ปีมะเมีย $\frac{8}{85}$ ปีมะแม $\frac{16}{85}$ รวม $\frac{24}{85}$ ครบ
 กุฉินาราย ปีมะเมีย $\frac{7}{2}$ ปีมะแม $\frac{24}{2}$ รวม $\frac{31}{2}$ ยังมีครบ
 ภูแลนช้าง เรว เกนมะแมนพศก $\frac{25}{2}$
 ส่งมา ๗ วัน 3 7 3 คำ ปีมะแมนพศก..."¹⁵⁰

ในใบบอกจะแยกมาให้ทราบด้วยว่าเป็นเร็วส่วยของเมืองใด จำนวนเท่าใด เรวที่ส่งมานั้นแบ่งเป็นส่วยปีใดบ้าง ในจำนวนเท่าใด ครบหรือไม่ครบตามกำหนดคักแจ่งมาด้วย ทำให้เจ้าหน้าที่คัสรับส่วยได้รับความสะดวกในการตรวจรับและลงบัญชีไว้ หรือถ้ามีการส่งทั้งที่เป็นเงินหรือสิ่งของก็จะแจ่งมาในใบบอกว่าได้ส่งสิ่งของมาเท่าใด ส่งเงินมาเท่าใด จำนวนเงินนั้นถ้าคิดเป็นของจะได้เท่าใด แล้วคิดรวมเป็นจำนวนของไว้ให้เรียบร้อย ดังเช่นใบบอกเมืองนครพนม

"...มาวัน 7 3 คำ บอกเมืองละครพนมส่งผลเร็วเมืองละครพนม
 เรว $\frac{132}{85}$ เงินตราไทย $\frac{9}{2}$ เป็นเรว $\frac{20}{85}$ รวม $\frac{152}{85}$ ส่งปีเกาะ
 เมืองเรณูนคร เรว $\frac{26}{12}$ เงินตราไทย $\frac{48}{12}$ เป็นเรว $\frac{34}{82}$ รวม $\frac{61}{82}$
 ส่งปีวอก $\frac{17}{32}$ ปีระกา $\frac{50}{44}$ เมืองอาทมาต เรว $\frac{16}{16}$ เงินตราไทย $\frac{5}{12}$
 เป็นเรว $\frac{29}{8}$ รวม $\frac{45}{8}$ ส่งปีระกาเมืองรามราช เรว $\frac{5}{3}$
 ส่งปีระกา เมืองท่าอุเทน ทองคำจำนวนมีวอก $\frac{1}{1}$ ปีระกา $\frac{18}{3}$
 รวมเรว $\frac{178}{87}$ เงินแทนเรว $\frac{9}{1}$ เป็นเรว $\frac{85}{80}$ รวม $\frac{264}{67}$ ส่งมา
 วัน 13 6 คำ ปีฤกษ์นิศก..."¹⁵¹

¹⁵⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 112 ใบบอกเมืองกาฬสินธุ์ส่งผลเร็วส่วยหัวเมืองต่างๆ.

¹⁵¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 72 ใบบอกเมืองนครพนม ท่าอุเทน เรณูนคร รามราช บอกส่งผลเร็ว เงินแทนเรวส่วย.

จากใบขอกนี้ จะเห็นว่านอกจากจะแยกให้เห็นว่าแต่ละเมืองส่งส่วยเร็วเท่าใด ส่งเงินแทนเร็วมาเท่าใด แล้วยังบอกอีกด้วยว่าจำนวนส่วยที่ส่งมานั้น เป็นส่วยของปีใดบ้าง ในบางครั้งไม่สามารถส่งส่วยได้ครบตามจำนวนที่กำหนด เพราะเหตุใดก็จะแจ้งมาในใบบอกด้วยแล้ว ส่งเป็นเงินส่วยมาแทนสิ่งของส่วยค้าง เช่น ใบบอกเมืองเขมรราช คือ

"...เมืองเขมรราชแจ้งมาว่าผลเร็วส่วยเมืองคำเขื่อนแก้วปีละ $\frac{20}{1}$ เดือน 5 ปีออกโคเร่งริกผลเร็วส่วยจำนวนมีมะแมนพศกจากเมืองคำเขื่อนแก้ว เมืองคำเขื่อนแก้วแจ้งมาว่าซึกสนทผลเร็วไม่ไค้จึงเร่งเอาเงินส่งแทน โคเงินแนบราง 3 แห่ง คิดเป็นเงินตรา $\frac{19}{1}$ แนบดู 12 แห่งคิดเป็นเงินตรา $\frac{3}{1}$ รวมเป็น $\frac{10^4}{2}$ กับเงินตรา $\frac{353}{2}$ นำส่งวันอังคาร เดือน 8 ขึ้น 4 ค่ำ จ.ศ. 1210 ปีวอกสัมฤทธิ์ศก..."¹⁵²

เมืองคำเขื่อนแก้วซึ่งขึ้นกับเมืองเขมรราชจะต้องส่งผลเร็วส่วยปีละ 20 ทาบ แต่ไม่สามารถจะส่งผลเร็วส่วยได้เพราะหาผลเร็วไม่ได้ (ในใบบอกไม่ไค้แจ้งสาเหตุว่าเพราะเหตุใดจึงหาผลเร็วไม่ไค้) จึงขอส่งเงินแทนผลเร็ว เงินที่ส่งแบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือ เงินพื้นเมือง เช่น เงินแนบราง เงินดู¹⁵³ กับ เงินตราไทย (เงินที่ใช้กันในเขตหัวเมืองไทยทั่วไป) แต่ก็ได้เทียบเงินแนบราง เงินดู เป็นเงินตราไทยไว้ให้เพื่อสะดวกในการคิดรวมกัน นอกจากนี้ยังมีเมืองอื่นๆอีกมากที่ต้องนำส่วยไปส่งยังหัวเมืองใหญ่แล้วเมืองใหญ่จึงนำส่งกรุงเทพฯ

การเก็บส่วยในลักษณะที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนั้นหัวเมืองต่างๆจะนำส่วยมาส่งตามที่ส่วนกลางแจ้งออกไปว่าเมืองใดจะต้องส่งส่วยชนิดใดและส่งในจำนวนเท่าใด แต่ปรากฏว่าในบางปีหัวเมืองส่วนใหญ่มักจะส่งส่วยได้ไม่ครบมีการค้างส่วยอยู่เสมอ บางเมืองก็ค้างเป็นจำนวนมาก บางปีก็ค้างเป็นจำนวนเล็กน้อย คงจะยกมาให้ดูเป็นบางปี เช่น

¹⁵² หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 120 ใบบอกเมืองเขมรราชส่งเงินแทนผลเร็วส่วยเมืองคำเขื่อนแก้ว.

¹⁵³ ดูรายละเอียดในภาคผนวก ก.

"...พ.ศ. 2370 หัวเมืองต่างๆค้างส่วยดังนี้

เมืองพรม หมิ่นประมุขเรียงฤทธิ์ทำส่วยกินประสิวส่วยค้างปีขุนนพศก $\frac{160}{1}$

เมืองอินทบุรี ขุนศรีสว่างแสงทำส่วยกินประสิวส่วยค้างปีขุนนพศก $\frac{1}{76}$

หลวงจำเร็ดูหิมเวศทำส่วยฝังส่วยค้างปีจออัฐศก $\frac{174}{1}$

ปีขุนนพศก $\frac{175}{1}$ } $\frac{11}{149}$

ขุนพิรมสมบัติทำส่วยกินประสิวส่วยค้างปีวอกถอกศก $\frac{1}{143}$

ปีจออัฐศก $\frac{1}{143}$

ปีขุนนพศก $\frac{243}{1}$ } $\frac{15}{141}$

เมืองอุทัยธานี ขุนอุดมรัตน์ทำส่วยกินประสิวส่วยค้างปีขุนนพศก $\frac{1}{10}$

ขุนวิจิตรวินนาทำส่วยฝังส่วยค้างปีขุนนพศก $\frac{1}{34}$

ขุนวิเศษโกศาทำส่วยฝังส่วยค้างปีจออัฐศก $\frac{1}{66}$

ปีขุนนพศก $\frac{1}{66}$

ฯลฯ

" 154

"...พ.ศ. 2374 หัวเมืองต่างๆค้างเงินส่วยดังนี้

เมืองป่าสัก (จำป่าสักคี่) และเมืองคำทองน้อยค้างรวมกัน $\frac{183}{311}$

เมืองคำทองใหญ่ค้าง $\frac{11}{103}$

เมืองศรีทันคอนค้าง $\frac{12}{352}$

เมืองเจียมยกไปขึ้นเมืองไชยราชค้าง $\frac{7}{b}$

เมืองเชียงแตงค้าง $\frac{15}{1}$

เมืองแสนปางค้าง $\frac{25}{2}$

รวมค้าง $\frac{10}{197}$

ฯลฯ

" 155

จะเห็นได้ว่ามีการค้างส่วยอยู่เป็นจำนวนมาก บางมีค้างในจำนวนที่เท่ากันกับมีก่อนๆ เช่น กองส่วยของหลวงจำเร็ดูหิมเวศส่วยค้างปีจออัฐศก และปีขุนนพศกในจำนวนมีละ $\frac{1}{43}$ เท่ากัน จำนวนส่วยปีจออัฐศกค้างอยู่นั้นแสดงว่าในปีก่อนหลวงจำเร็ดูหิมเวศอาจยังไม่ได้ส่งส่วยเลยจึงไม่ได้หักส่วยค้างปีจอออก เมื่อเมืองใดค้างส่วยมากๆกรมเจ้าสังกัดก็จะมีหนังสือออกไปเร่งส่วย

154 หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189 เลขที่ 8 เรื่องเดิม.

155 หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 10 บัญชีชำระ
เงินส่วยที่ค้างเมืองต่างๆ.

ให้เจ้าเมืองผู้มีหน้าที่รับผิดชอบในการส่งส่วยไค้ทำการเร่งรัดส่วยส่งให้ครบ ตัวอย่างสารตรา
ของเจ้าพระยาจักรี

"...หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระปลัดกรมการผู้รักษามือง
เพชรบูรณ์ หลวงปลัดผู้ว่าราชการเมืองหล่มสักควยเจ้าเมืองกรมการ
เมืองหล่มสัก เมืองแกนทาว และท้าวทูลกองส่วยกำยานรับทำส่วย
ครั้ง กำหนดให้ส่งครั้งส่วยลงไปให้ถึงกรุงเทพฯแต่ในเดือน 2 เสมอ
ทุกปี ความแจ้งอยู่ในท้องตราซึ่งไปตักขึ้นมาแตกอยู่แล้ว เจ้าเมือง
กรมการ นายกอง นายหมวดส่งครั้งส่วยลงไปไม่ครบจำนวนครั้งส่วย
ยังค้างอยู่ เมืองหล่มสัก กองเจ้าเมืองกรมการจำนวนปีมะโรง $\frac{117}{46}$
ท้าวทูลกองส่วยกำยานจำนวนปีฉลู ขาล เถาะ มะโรง $\frac{123}{59}$ เมือง
แกนทาวจำนวนปีเถาะ มะโรง $\frac{192}{71}$ แลครั้งส่วยเมืองแกนทาว ท้าว
ทูลกองอยู่ถึง 2-3 จำนวน พระยาเพชรบูรณ์รับขึ้นมามีจะชำระส่งลง
ไปให้ครบก็ดวงพกำหนดมาชานาน พระยาเพชรบูรณ์ก็ไปราชการทัพ
พระปลัดเป็นผู้ใหญ่ผู้รักษามืองหาเอาใจใส่ตักเตือนเร่งรัดหลวง
รามฤทธิ์ ท้าวทูลโหลงของส่วยลงไปไม่ ละเลยให้ช่วยค้างเกินมา
จนจะสิ้นปีมะเส็งสรรพทั้งนี้ พระปลัด กรมการฝักอยู่ และครั้งต้องการ
คอบแทนนายสุภกำปั่นสำเภาลูกคาตางประเทสเสมอทุกปี ครั้งซากมี
อยู่ ครั้นจะละเลยให้แต่ลำพังเจ้าเมือง กรมการ นายกองนายหมวด
ส่งครั้งส่วยลงไปก็เห็นจะหาได้ครบจำนวนไม่แล้วครั้งงวคปีมะเส็ง
สรรพก็ค้างทับเข้าอีก จึงให้หลวงศรีพิไนยเมืองเพชรบูรณ์ถือตราขึ้น
มาให้หลวงปลัดผู้ว่าราชการ หลวงขกกระบือร ท้าวเพี้ย เมืองหล่มสัก
เร่งรัดส่งส่วยกองเจ้าเมือง กรมการ เมืองหล่มสักจำนวนปีมะโรง
ท้าวทูลกองส่วยกำยานจำนวน $\frac{123}{59}$ กับครั้งจำนวนปีมะเส็งสรรพกอง
เจ้าเมือง กรมการ หลวงราชภักดี ท้าวทูล ให้พระปลัด หลวงมหาด
ไทย กรมการ เมืองเพชรบูรณ์เจ้าหัวหลวงรามฤทธิ์ เจ้าเมืองกรมการ
มาเร่งรัดเอาครั้งค้างแกนทาว $\frac{192}{71}$ กับครั้งจำนวนปีมะเส็งสรรพ
เมืองเลย เมืองแกนทาว แดงกรมการท้าวเพี้ยคุมครั้งลงไปส่งให้ถึง
กรุงเทพฯแต่ในเดือน 2 | ปีมะเส็งสรรพให้ทันกำหนดให้ครบจำนวน..."¹⁵⁶

¹⁵⁶ หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1207, เลขที่ 278 สารตรา
ถึงเมืองเพชรบูรณ์เรื่องให้เร่งรัดส่งส่วยเมืองเพชรบูรณ์.

ตามสารตรา¹⁵⁷นี้พระยาเพชรบูรณ์จะทรงรับผิดชอบการเก็บส่วยของเมืองหล่มสัก และ เมืองแก่นท้าว เมื่อเมืองหล่มสักและเมืองแก่นท้าวส่งส่วยไม่ครบจำนวนตามเวลาที่กำหนด พระยาเพชรบูรณ์ก็จะต้องเป็นผู้ไปเร่งรัดให้ส่งส่วยให้ครบถ้าพระยาเพชรบูรณ์ไม่อยู่ไปราชการอย่างอื่น ปลัดเมืองก็ต้องทำหน้าที่แทน แต่ถ้าปลัดเมืองละเลยไม่ตักเตือนเร่งรัดให้นายหมวด นายกอง ส่งส่วยให้ครบก็ถือว่ามีความผิด และครั้งส่วยก็เป็นสินค้าที่สำคัญมีลูกค้าต้องการมาก ถ้าปล่อยให้เป็นเช่นนี้เรื่อยไปส่วยครั้งก็จะค้างทับกัน เข้าไปหลายงวดหลายคราวเป็นจำนวนมาก เจ้าพระยาจักรีจึงมีคำสั่งให้กรมการเมืองเพชรบูรณ์ออกไปเร่งรัดให้ท้าวเพี้ยกรมการเมืองหล่มสัก เมืองแก่นท้าวส่งส่วยให้ครบแล้วให้ท้าวเพี้ยจุมช่วยลงไปส่งกรุงเทพฯ ในราวเดือน 2, 3 ของทุกปีด้วย การเร่งส่วยในลักษณะนี้เป็นการเร่งส่วยด้วยการใช้สารตราออกมาเร่งรัด เจ้าพระยาจักรีมิได้ส่งเจ้าหน้าที่ออกมาเร่งรัดด้วยตนเอง จึงพบว่า การเร่งรัดส่วยในลักษณะนี้ก็ไม้อาจได้ผลเต็มที่อย่างที่ปรากฏในคอนต้นของสารตราฉบับดังกล่าวว่า เมื่อพระยาเพชรบูรณ์ซึ่งเป็นเจ้าเมืองได้รับสารตราเร่งรัดส่วยแล้วก็จริงแต่ก็ยังปล่อยปละละเลยมิได้ส่งคนไปเร่งส่วยจากนายกอง นายหมวดหรือจากเมืองขึ้นของตนจึงไม่อาจส่งส่วยได้ตรงตามกำหนด ถึงจะส่งส่วยเพิ่มได้บ้างแต่ก็ยังงมีค้างอยู่อีก ในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงได้มีการเปลี่ยนมาใช้วิธีส่งข้าหลวงขึ้นมาเร่งส่วยแล้วเป็นผู้จัดการส่งส่วยไปกรุงเทพฯเอง ดังสารตราเจ้าพระยาจักรีที่มีไปถึงเจ้าเมืองอุบล

"...หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระบรมราชวงษาเจ้าเมืองอุบล ราชธานีเจ้านกรจำปาศักดิ์ พระสุวรรณราชวงษาเจ้าเมืองคำทองใหญ่ พระเอกราชเจ้าเมืองสาละวัน พระเทพวงษาเจ้าเมืองเขมราช พระศรีสุลาดเจ้าเมืองเชียงแตง พระศรีมหาเทพเจ้าเมืองแสนปาง พระอภิราชวงษาเจ้าเมืองศรีทันออน ควยมิตราให้หมื่นราม หมื่นกำแหง ข้าหลวงขึ้นมาเร่งรัดให้เจ้าเมือง กรมการเมือง ท้าวเพี้ยส่งเงินส่วยและผลเร็ว เกนซึ่งค้างส่งไปให้ถึงกรุงเทพฯ ควย..."¹⁵⁷

¹⁵⁷ ทอสมุทแห่งชาติ หมายความว่าเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 16 สารตรา เจ้าพระยาจักรีถึงเมืองอุบล เมืองลาวกระษัตริย์ออกเรื่องให้ท้าวเพี้ยไปเร่งเงินส่วยเร็วเกณฑ์.

จากสารตรานี้หัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงใต้แก่ เมืองอุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ คำทองใหญ่
สาละวัน เขมราช เชียงแตง แส่นปาง ศรีทันคอน อันเป็นหัวเมืองขึ้นนอกนั้นค้างช่วยเงินอยู่
มาก เจ้าพระยาจักรีจึงได้ส่ง หมื่นราม หมื่นกำแหง เป็นข้าหลวงจากส่วนกลางมาควบคุม
ให้เจ้าเมืองกรมการและท้าวเพี้ยเร่งรัดส่งลงไปกรุงเทพฯ โดยมีหมื่นราม หมื่นกำแหง
เป็นข้าหลวงคุมลงไป เมื่อข้าหลวงจัดการให้เจ้าเมือง กรมการ ท้าวเพี้ย เร่งรัดส่งได้
จำนวนเท่าใดแล้วก็จะจัดการส่งลงไปกรุงเทพฯ โดยตนเองคุมลงไปหรือไม่ก็มีใบบอกให้ผู้อื่น
นำลงไปกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2393 ข้าหลวงสามารถที่จะเร่งรัดช่วยเงินทางหัวเมืองลาว
ตะวันออกเฉียงใต้เป็นจำนวนมาก คือ

"...จำนวนเงินช่วย เมืองเพรราชธานี ขุนอุดมสมบัติข้าหลวงชำระ
เร่งไค้เงินส่งลงมาถึงกรุงวัน 13 2 คำ ปิจจโทษกเป็นเงิน
เมืองสาละวันเงิน $8 \frac{10^2}{3}$
เมืองคำทองใหญ่ เงิน $13 \frac{11}{2}$
เมืองสเมียม เงิน $5 \frac{14}{3}$
เมืองขงเจียมเงิน $5 \frac{12}{3}$
เมืองอุบลเงิน $10 \frac{289}{3}$
เมืองศรีทันกรเงิน $10 \frac{20}{2}$
เมืองแส่นปางเงิน $19 \frac{52}{3}$
เมืองเชียงแตงเงิน $11 \frac{5}{3}$..." 158

จะเห็นได้ว่าจำนวนเงินช่วยที่ค้างแล้วข้าหลวงจากส่วนกลางขึ้นไปทำการเร่งรัดให้เจ้าเมือง
กรมการ ท้าวเพี้ยเก็บมาส่งไค้ในปีหนึ่งๆนั้นเป็นจำนวนมากพอควรทีเดียว จึงทำให้อาจ
สันนิษฐานได้ว่า การที่ไพร่ช่วยพากันค้างช่วยนั้นบางทีก็มีไช้เป็นเพราะว่าไพร่ช่วยไม่มีเงิน
หรือสิ่งของที่จะเสียช่วย แต่เป็นเพราะว่าไม่อยากจะเสียเมื่อไม่มีการบังคับ แต่เมื่อมีผู้ขึ้น
ไปบังคับว่าต้องเสียช่วยก็สามารถเสียช่วยไค้ นับเป็นประโยชน์ของการส่งข้าหลวงขึ้นไปเร่ง
รัดช่วยและอาจเป็นทางหนึ่งที่จะป้องกันมิให้นายหมวด นายกอง เจ้าเมือง กรมการ และท้าว

158 หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 135 บันทึกส่ง
เงินช่วยเมืองเพรราชธานี.

เพี้ยทำการทุจริต เบียดบังเงินหรือสิ่งของส่วยไว้ใช้ประโยชน์ส่วนตัว แต่ในอีกแง่หนึ่งก็อาจเป็นการเปิดโอกาสให้ข้าหลวงที่ส่งขึ้นไปเร่งส่วยนั้นทุจริตเสียเองซึ่งจะได้อีกในภายหลัง

ตัวอย่างกรณีเร่งส่วย อาทิเช่น

หมื่นนราบริรักษ์ เป็นข้าหลวงไปเร่งส่วยหัวเมืองลาวตะวันออก¹⁵⁹

หมื่นราม หมื่นกำแหง เป็นข้าหลวงไปเร่งส่วยหัวเมืองลาวตะวันออก¹⁶⁰

ขุนอุคมสมบัติ เป็นข้าหลวงไปเร่งส่วยหัวเมืองลาวตะวันออก¹⁶¹

ขุนภักดีสงคราม เป็นข้าหลวงไปเร่งส่วยนครจำปาศักดิ์¹⁶²

หมื่นกำแหงสงคราม เป็นข้าหลวงไปเร่งส่วยเมืองอุบลราชธานี¹⁶³

ขุนเทพภักดี เป็นข้าหลวงไปเร่งส่วยเมืองตะเข็งเทรา¹⁶⁴

พระรัตนภาษ เป็นข้าหลวงไปเร่งส่วยเมืองนครจันทน์¹⁶⁵

หลวงจ่านองอักษร เป็นข้าหลวงไปเร่งส่วยเมืองพิษณุโลก¹⁶⁶

ฯลฯ

¹⁵⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1195 เลขที่ 26 ใบบอก
หมื่นนราบริรักษ์ส่งเงินส่วย.

¹⁶⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 16 เรื่องเค็ม.

¹⁶¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 135 เรื่องเค็ม.

¹⁶² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1195 เลขที่ 14 ใบบอก
ข้าหลวงส่งเงินส่วย.

¹⁶³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 18 ใบบอก
อุปฮาดเมืองอุบลเรื่องไค้จัดหัวเพี้ยนำเงินส่วยที่ค้างลงมาส่ง.

¹⁶⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 200 ใบบอก
เมืองตะเข็งเทราส่งผลเร็วของหลวงผล ขุนพิพิทเสนา.

¹⁶⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 150 ใบบอก
พระรัตนภาษจางวางกองโคส่งผลเร็ว.

¹⁶⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 20 ใบบอก
เมืองพิษณุโลกส่งไม้ขนสีกที่เกดหลงมากรุงเพท.

ข. ขบวนการในการส่งส่วยจากหัวเมืองไปยังกรุงเทพฯ เส้นทางกำรขนส่งส่วยแบ่งออกได้เป็น 2 ทาง คือ การขนส่งทางบก และ การขนส่งทางน้ำ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นการคมนาคมยังไม่สะดวกเหมือนเช่นในปัจจุบันนี้ การเดินทางระหว่างหัวเมืองมายังกรุงเทพฯจึงเป็นสิ่งที่กระทำไม่ได้ง่าย ๆ และต้องใช้เวลาอันกว่าจะเดินทางจากเมืองหนึ่งไปยังอีกเมืองหนึ่ง การเดินทางทางบกก็ใช้การเดินเท้า เกรียนเทียมโค กระบือ ชีช้าง หรือม้า ถ้ามีสัมภาระก็บรรทุกบนหลังโค กระบือ หรือช้าง ส่วนการเดินทางทางน้ำก็เดินทางด้วย เรือ แพ การเดินทางทางน้ำถือว่าสะดวกกว่าเดินทางทางบก แต่ก็มีข้อเสียคือต้องอาศัยธรรมชาติ คือถ้าน้ำมากพอที่จะล่องเรือได้จึงจะเดินทางทางน้ำได้ ถ้าหมดฤดูน้ำแล้วการเดินทางทางน้ำก็ทำไม่ได้ เพราะน้ำแห้งหรือลระดับลงจนไม่สามารถล่องเรือได้ และการเดินทางทางเรือกินเวลานานมาก การขนส่งส่วยจากหัวเมืองมายังกรุงเทพฯใช้การขนส่งทั้งสองทาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งส่วยไม้ต้องขนส่งทางน้ำ โดยเอาไม้ผูกเป็นแพล่องลงมา ถ้าหมดฤดูน้ำหลากก็ไม่สามารถส่งส่วยไม้ได้ กวญเหตุที่การคมนาคมไม่สะดวกนี้เองผู้ที่นำส่วยมาส่งจึงมักต้องแวะพักในระหว่างทางเพื่อเติมเสบียงอาหารและเปลี่ยนที่ใส่สิ่งของส่วยใหม่ เมืองที่เป็นศูนย์กลางที่ผู้ส่งส่วยหัวเมืองต่างๆจะแวะพัก ไล่แก่หัวเมืองทางเหนือ คือ สระบุรี

หัวเมืองทางตะวันออก คือ ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี วัฒนานคร มงคลบุรี อรัญประเทศ

หน้าที่ของเจ้าเมืองเมืองรายทางซึ่งเป็นที่แวะพักขบวนส่วยเหล่านี้ คือ

1. จะต้องจัดหาอาหารให้แก่ไพร่ผู้คนที่คุมส่วยลงมาส่ง
2. จัดหาวัสดุสำหรับใส่ส่วยได้ เช่น กระสอบ
3. จัดเรือสำหรับบรรทุกส่วยลงไปส่งถึงกรุงเทพฯ
4. จัด โค กระบือ ช้าง ขึ้นไปรับส่วยจากเมืองต่างๆที่ได้รับทราบว่าส่วยไปตกค้างอยู่แล้วนำส่งกรุงเทพฯมิให้ตกค้างอยู่

ตัวอย่างเช่น

"...ข้าพเจ้าพระยาสระบุรี กรมการบอกมายังท่านหลวงอัครสุนทร เสมียนตรามหาดไทยขอให้นำขึ้นกราบเรียนใต้ท้าวพระกรุณาเจ้าให้ ทราบด้วยขุนนรารักษ์ข้าหลวงแต่งไปปลัดโต ปลัดบัว เสมียนจัน คุมเอางาซาง 28 กิ่งหนัก 6 หาบ 10 ชั่ง นอระมาต 4 ยอดหนัก 2 ชั่ง 12 คำลึง 3 บาท ทองคำญวนหนัก 12 คำลึง 2 สลึง ไหม หนัก 12 ชั่ง ลงมาส่งถึงเมืองสระบุรี ข้าพเจ้าจ่ายเสบียงอาหาร ให้รับพระราชทานจัดเรือขึ้นทุกสิ่งของ ปลัดโต ปลัดบัว เสมียนจัน ไกลสองจากเมืองสระบุรีแท้ ๓ วัน เคื่อนี้ขึ้น 9 คำ กล้วยแล้ว..."¹⁶⁷

ขุนนรารักษ์เป็นข้าหลวงขึ้นไปเร่งช่วยเหลือแล้วจัดส่งมาที่เมืองสระบุรีแล้วพระยาสระบุรีได้จัด เเสบียงอาหารให้แก่ผู้คุมช่วยมา พร้อมทั้งจัดเรือบรรทุกเสบียงให้ล่องลงมาจากระบุรีแล้วได้มี ใบบอกมาด้วยว่าช่วยที่ส่งมามีสิ่งใดบ้าง จำนวนเท่าใด และเรือไค้ออกจากสระบุรีเมื่อใด นอกจากช่วยที่ข้าหลวงส่งมาแล้วยังมีช่วยจากเมืองยโสธร นครพนม¹⁶⁸ คำทองใหญ่ เขมราช สาละวัน¹⁶⁹ นครจำปาศักดิ์ ศรีทันลอน อุบลราชธานี¹⁷⁰ ฯลฯ ก็มาแวะที่เมืองสระบุรี นอก จากจัดเสบียงอาหารและหาเรือให้แล้วยังคงต้องจ่ายกระสอบให้บรรจุเสบียงและอาจต้องจัด ไค กระบือขึ้นไปรับช่วยที่ค้างตามเมืองต่างๆเช่น

¹⁶⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 33 ใบบอก เมืองสระบุรีนำส่งของช่วย.

¹⁶⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 41 ใบบอก เมืองสระบุรีส่งไปช่วยเมืองนครพนม.

¹⁶⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 25 ใบบอก เมืองสระบุรีส่งผลเร็วช่วยเมืองคำทองใหญ่ เมืองสาละวัน และเมืองเขมราช.

¹⁷⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1195 เลขที่ 28 ใบบอก หมื่นนรารักษ์ส่งเงินช่วย.

"...ข้าพเจ้าพระยาสระบุรี กรมการบอกปรณินิบัติมายังท่านออกพัน
 นายเวณชอโค่นำขึ้นกราบเรียนแก่ พญาสุภกษุณ ๓ ศาลาให้ทราบด้วย
 ข้าพเจ้าจ่ายกระสอบใส่ผลเร็วเมืองหลมสัก 20 เมืองอุบล 4 เมือง
 สุวรรณภูมิ 22 เขากัน 46 ใบส่งลงมาแตกก่อนแล้ว โศทรวงเมือง
 สระบุรีรับมันทุกผลเร็วลงมาส่งอีกผลเร็วเมืองจำป่าสักก็ เพี้ยแก้ว
 ทวางกุมผลเร็วเมืองคำทองใหญ่...ข้าพเจ้าจ่ายเสบียงอาหารให้
 รับพระราชทานจ่ายกระสอบใส่เมืองจำป่าสักก็ 22 เมืองคำทองใหญ่
 23 ศาละวัน 21 เมืองเขมราช 22 เขากัน 4 เมืองเป็นกระสอบ
 88ใบ เขากันแต่จ่ายกระสอบใส่ผลเร็วลงมาส่งเก่าใหม่เป็นกระสอบ
 134 ใบ ข้าพเจ้าจัดเรือมันทุกผลเร็วให้เพี้ยแก้วทวาง เพี้ยอินทวง
 ษา เพี้ยนามบุรี เพี้ยไชยสงคราม ล่องจากเมืองสระบุรี ๗ วัน
 เดือน 7 ขึ้น 12 ค่ำควยแล้ว..."¹⁷¹

เราไม่มีหลักฐานว่าในช่วงแรกของการเดินทางส่วยซึ่งเพี้ยของหัวเมืองต่างๆคุมลง
 มานั้นบรรจอย่างไร เมื่อมาถึงเมืองสระบุรีจึงเปลี่ยนมาบรรจลงในกระสอบ หรือว่าเดิม
 ก็บรรจในกระสอบเช่นกันแต่กว่าจะเดินทางจากหัวเมืองต่างๆมาถึงเมืองสระบุรีกระสอบก็เกิด
 การชำรุดจนไม่อาจใช้ได้อีก จึงต้องเปลี่ยนกระสอบใหม่ โศทเมืองสระบุรีที่ส่งขึ้นไปรับ
 ผลเร็วจากเมืองต่างๆนั้นเป็นโศทของหลวง โดยมิผู้รับผิดชอบในการเลี้ยงโศทไว้ให้ราชการ
 อาทิเช่น พระรัตนภาพ¹⁷² เมื่อบรรทุกมาถึงเมืองสระบุรีแล้วเจ้าเมืองสระบุรีก็จัดการบรรทุก
 เรือส่งลงมากรุงเทพฯ นั้นย่อมแสดงว่าการขนส่งทางน้ำสะดวกกว่าการขนส่งทางบก

¹⁷¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1195 เลขที่ 23 ใบบอก
เมืองลาวฝ่ายตะวันออกส่งผลเร็วส่วย.

¹⁷² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 150 เรื่องเดิม.

ทางค่านเมืองปราจีนบุรีนั้นส่วนใหญ่การขนส่งช่วยก่อนที่จะมาถึงเมืองปราจีนบุรีมักจะขนส่งทางเรือซึ่งต่างกับการขนส่งทางเมืองสระบุรีซึ่งมักจะขนส่งทางบกมาจนถึงเมืองสระบุรีแล้วจึงเปลี่ยนมาขนส่งทางเรือมาจนถึงกรุงเทพฯ ส่วนทางปราจีนบุรีนั้นมาทางเรือโดยตลอดเพียงแค่มาย่เปลี่ยนเรือที่เมืองปราจีนบุรี อย่างเช่นการส่งช่วยของเมืองศรีพันคอนใน พ.ศ. 2381¹⁷³ แต่ก็มีย่างในบางครั้งที่บรรทุกโคต่างมาทางบกแล้วมาลงเรือที่เมืองปราจีนบุรีเข้ามาถึงกรุงเทพฯ¹⁷⁴

ทางเมืองมณฑลบุรี หัวเมืองต่างๆจะส่งช่วยมาทางเมืองมณฑลบุรีแล้วเจ้าเมืองมณฑลบุรีก็จะส่งเข้ามายังอรัญประเทศโดยเจ้าเมืองมณฑลบุรีจะทำการตรวจสอบว่าช่วยที่ส่งมาครบถ้วนตามใบบอกของเมืองนั้นๆหรือไม่แล้วจึงส่งเข้ามาที่อรัญประเทศ เมืองอรัญประเทศก็จะส่งเข้ากรุงเทพฯอีกทอดหนึ่ง ส่วนใหญ่ขบวนของช่วยที่จะแะที่เมืองมณฑลบุรีมักจะเป็นส่วนมาจากหัวเมืองทางด้านเขมร กังเช่นใบบอกของหลวงราชสุเรนทร ก็อ

"...หนังสือหลวงราชสุเรนทรเจ้ากรมพลพันซ้ายมาถึงท่านหลวงอัครสุนทรเสมียนตรากรมมหาดไทย กวย ๗ วันเดือน ๑ แรม 8 ค่ำ มีมะโรงฉอกก พลาสมุหนายกเจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการมีกราพระราชดำโปรกเกล้ามาถึงข้าพเจ้า ๗ เมืองมณฑลบุรีฉบับหนึ่งเป็นใจความว่า...ราชบุตร ท้าวเพี้ย เมืองไชยบุรีคุมทองคำช่วย ศรีฉิ่งแทนทองคำช่วยลงไปส่ง ๗ เมืองหนมเปน ทองคำช่วยจำนวนมีชวคโทตก ปีฉลุกรีนีศก 2 ปี ทองคำหนัก ๒ คำลึง 3 สลึง ให้พระฤทธิสังกรมคุมมาส่ง ๗ กรุงเทพฯแล้วแต่ศรีฉิ่งแทนทองคำช่วยหนัก 3 หาบ โปรกใหม่อบนายจางบุตรพระราชรักคุมเข้ามา ๗ เมืองมณฑลบุรีให้ข้าพเจ้ามีหนังสือส่งศรีฉิ่งหนัก 3 หาบต่อเข้ามาถึงท่านหลวงอัครสุนทรเสมียนตรา ๗ กรุงเทพฯ...ข้าพเจ้าโคมีหนังสือแต่ง

¹⁷³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 45 ใบบอกเมืองปราจีนส่งผลเร็วช่วยและช่วยต่างๆเมืองศรีพันคอน.

¹⁷⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1197 เลขที่ 18 ใบบอกเมืองปราจีนส่งผลเร็วช่วยเมืองคำทองใหญ่.

ให้ขุนหมื่น กรมการคุมศรีเมืองแทนทองคำช่วยเมืองไชยบุรีหนัก 3 หาบ มาส่งชาหลวง กรมการเมืองอริยประเทศให้รับศรีเมือง 3 หาบ เรง ส่งต่อกันมาถึงท่านหลวงอัครสุนทรเสมียนตรา ณ กรุงเพาโดย เร็วด้วยแล้ว..."¹⁷⁵

จะเห็นว่าการส่งช่วยทองคำกับศรีเมืองนั้น ทองคำในมูลค่าเท่ากับศรีเมืองมีปริมาณน้อยกว่าศรีเมืองมาก ช่วยเมืองไชยบุรีจึงต้องแยกส่งเป็น 2 ทาง ทองคำส่งไปถึงกรุงเพาได้เร็วเพราะไม่ลำบาก ในการขนส่งนัก ส่วนศรีเมืองส่งลำบากได้ส่งไปให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ เสนี) ที่เมือง พนมเปญแล้ว เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงส่งเข้ามาที่เมืองมณฑลบุรีให้ส่งต่อเจ้ามากรุงเพาซึ่ง ได้ส่งผ่านเมืองอริยประเทศก่อน จากเมืองอริยประเทศระยะทางถึงกรุงเพาเมืองที่ชบวน ช่วยมักจะมีแวะพักเป็นรายทางได้แก่ วัฒนานคร กบินทร์บุรี ปราจีนบุรี แล้วจึงถึงกรุงเพา โดยเฉพาะปากน้ำเมืองกบินทร์บุรีจะมีเรือบรรทุกช่วยมาแวะมากกว่าแห่งอื่น เมื่อชบวน ช่วยแวะเมืองใดเจ้าเมืองนั้นก็จะต้องทำการตรวจสอบว่าสิ่งของช่วยที่ส่งมานั้นครบตามใบบอก ที่แนบมาด้วยหรือไม่ ถ้าไม่ครบขาดหายไปเท่าใดในใบบอกของตนที่จะส่งเข้ากรุงเพาก็จะ แจ้งไว้ด้วย เพราะอาจเป็นไปได้ว่าในระหว่างที่เดินทางสิ่งของช่วยอาจหายหกลดตกส่นไปบ้าง โดยไม่ทันสังเกตหรือสิ่งของประเภท เร่ว กระวาน อาจจะน้ำหนักลดลงเพราะแห้งลง อย่างเช่นการส่งเร่วช่วยของเมืองยโสธร เมื่อมาถึงเมืองกบินทร์บุรีเร่วช่วยจากจาก ใบบอก ของเมืองมณฑลบุรีไปถึง 2 หาบ 50 ชั่ง¹⁷⁶

เมืองวัฒนานคร เป็นอีกเมืองหนึ่งที่หัวเมืองต่างจะส่งช่วยมาแล้วให้เมืองวัฒนานคร ส่งช่วยต่อไปยังปากน้ำเมืองกบินทร์บุรี ปราจีนบุรี และกรุงเพาตามลำดับ เมื่อเมืองต่างๆ ส่งช่วยมาถึงเมืองวัฒนานครเจ้าเมืองวัฒนานครจะคงตรวจสอบดูว่าช่วยครบตามใบบอกของ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁷⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 71 ใบบอก หลวงราชสุเรนทรส่งศรีเมืองช่วย.

¹⁷⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 53 ใบบอก พระพิรมชาหลวงส่งผลเร่วช่วยเมืองยโสธร.

เจ้าเมืองที่ส่งมาหรือไม่ แล้วจึงนำบรรทุกเรือ ส่งไปยังปากน้ำเมืองกบินทร์บุรี และเมือง
 วัฒนานครนี้จะเป็นเมืองที่สิ่งของส่วยมักมาตกค้างอยู่เสมอ ส่วนส่วนใหญ่มาจากเมืองนคร
 จำปาศักดิ์¹⁷⁷ สมุหนายกมักจะมีคำสั่งให้กรมการเมืองกบินทร์บุรีคุมช้างขึ้นไปบรรทุกสิ่งของ
 ของหลวงที่ค้างอยู่ที่เมืองวัฒนานคร¹⁷⁸ ถ้าไม่มีกรมการเมืองจากกบินทร์บุรีขึ้นไปรับ เจ้า
 เมืองวัฒนานครก็จะจัดเรือบรรทุกเข้ามาส่งที่เมืองกบินทร์บุรี

เมืองกบินทร์บุรี ที่ปากน้ำเมืองกบินทร์บุรีเป็นศูนย์กลางที่สำคัญแห่งหนึ่งที่ช่วยคาม
 หัวเมืองต่างๆจะส่งมารวมที่นี้ แล้วพระยาพิรมราชาเจ้าเมืองและกรมการเมืองจะตรวจนับรับซึ่ง
 ส่วยสิ่งของไว้แล้วจัดเรืออย่างที่ว่า "เรือรองงาน 2 ลำ"¹⁷⁹ หรือ "เรือกุ"¹⁸⁰
 บรรทุกสิ่งของส่วยเข้ามาถึงกรุงเทพฯส่วยของหัวเมืองต่างๆที่มารวมอยู่ที่กบินทร์บุรีนี้มิใช่
 จะส่งโดยตรงมาจากหัวเมืองเหล่านั้นโดยตรงหากแต่จะส่งมาเป็นทอดๆตามระยะทางจากเมือง
 มงคลบุรี วัฒนานคร แล้วจึงมาถึงปากน้ำเมืองกบินทร์บุรี¹⁸¹ แล้วจากเมืองนี้จึงจะส่งเข้ากรุงเทพฯ

¹⁷⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 37 ใบบอก
พระยาพิรมราชาส่งสิ่งของค่าเงินส่วยเมืองจำปาศักดิ์. และ

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 59 ใบบอกพระยาพิรมราชาส่งสิ่งของส่วยเมืองจำปาศักดิ์.

¹⁷⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 37 เรื่องเดิม.

¹⁷⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 88 ใบบอก
พระยาราชโยธาส่งครั้งผลเรือส่วยเมืองเขมราฐ.

¹⁸⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 62 ใบบอก
พระยาพิรมราชาส่งสิ่งของแลส่วยต่างๆเมืองแสนปาง.

¹⁸¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 88 เรื่องเดิม.

โดยไม่ต้องแวะที่เมืองโคอีก¹⁸² ส่วยเหล่านี้มีมาจากเมืองคำทองใหญ่¹⁸³ ศรีพันดอน¹⁸⁴ เขมราช¹⁸⁵ แสนปาง¹⁸⁶ อุบลราชธานี สังขะ นครจำปาสัก¹⁸⁷ ทั้งนี้เพราะถ้าดูตามแผนที่แล้ว เส้นทางการเดินทางเรือมาถึงปากน้ำเมืองกบินทร์บุรีสะดวกกว่าการเดินทางบกผ่านทางสระบุรีสำหรับหัวเมืองเหล่านี้ซึ่งอยู่ทางค้ำจันตะวันออกของไทย

4. การกำหนดชนิดของส่วยและอัตราการส่งส่วย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ส่วยชนิดต่างๆที่รัฐบาลเรียกเก็บ รัฐบาลได้กำหนดชนิดของสิ่งของและอัตราการส่งไว้แต่แรกเริ่ม ส่วนใหญ่รัฐบาลจะพิจารณาว่าท้องถิ่นที่ไพร่ส่วยอยู่มีสิ่งของชนิดใดที่รัฐบาลจำเป็นต้องใช้ก็กำหนดให้ส่งสิ่งของชนิดนั้นเป็นส่วย เช่น ทางภาคใต้มีคิงก๊กก็ให้ส่งคิงก๊ก หรือหัวเมืองทางเหนือมีป่าไม้ก็ให้ส่งไม้เป็นส่วยคงได้กล่าวไปแล้ว รัฐบาลจะกำหนดอัตราการส่งส่วยไว้อย่างแน่นอน แต่ถ้ารัฐบาลต้องการใช้ส่วยสิ่งของนั้นเพิ่มมากขึ้นก็จะเรียกเก็บเพิ่มอีก ในระยะที่ไทยมีการติดต่อกับค้าขายกับต่างประเทศศัตวรรษที่ 19 ประสงค์ของการเรียก

¹⁸² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 88 เรื่องเดียวกัน.

¹⁸³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 57 ใบบอก
พระยาพิรมราชาส่งผลเร็วค่าเงินส่วยเมืองคำทองใหญ่.

¹⁸⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 58 ใบบอก
พระยาพิรมราชาส่งส่วยเมืองศรีพันดอน.

¹⁸⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 88 เรื่องเดิม.

¹⁸⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 62 เรื่องเดิม.

¹⁸⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 82 ใบบอก
พระยาพิรมราชาส่งครั้งศรีเมืองผลเร็วส่วยเจ้าเมืองต่างๆส่งมาทูลเกล้าถวาย.

เก็บส่วยมิใช่เพื่อเอามาใช้ในราชการอย่างเดียวนักแต่ให้นำส่วยสิ่งของมาเป็นสินค้าออก
ด้วย สำหรับสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นการกำหนดอัตราส่วยสิ่งของเท่าที่ทราบจากจดหมายเหตุ
เหตุต่างๆมีดังนี้

ส่วยตีบุก เลกสมคนละ 28 ชั่ง เสมียน ทาส คนละ 10 ชั่ง¹⁸⁸

ส่วยคินประสิว คนละ 50 ชั่ง¹⁸⁹

ส่วยขี้ผึ้ง คนละ 12 ชั่งบ้าง¹⁹⁰ คนละ 16 ชั่งบ้างหรือ 20 ชั่งบ้าง¹⁹¹

ส่วยนุ่น คนละ 2 หาบ¹⁹²

ส่วยผ้าย เลกสมคนละ 2 ภารา ทาสคนละ 1 ภารา¹⁹³

ส่วยผ้าขาว คนละ 10 ผืน¹⁹⁴

ส่วยเงิน หัวเมืองทางภาคเหนือ เลก ทนาย สม คนละ 2 ตำลึง¹⁹⁵บ้าง

¹⁸⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 156 เรื่อง
ส่วยตีบุกเมืองนคร.

¹⁸⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 137 เรื่องเดิม.

¹⁹⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 137 เรื่องเดียวกัน.

¹⁹¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 31 บัญชีส่วย

อากร.

¹⁹² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 137 เรื่องเดิม.

¹⁹³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 31 เรื่องเดิม.

¹⁹⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 137 เรื่องเดิม.

¹⁹⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 124 บัญชีลด

แลกเงินส่วยกองนอก.

คนละ 2 คำสั่ง 2 บาทข้าง ทาสคนละ 1 คำสั่ง 1 บาท¹⁹⁶ โพรคนละ 1 คำสั่ง¹⁹⁷
 หัวเมืองทางภาคอีสานคนละ 1 คำสั่งข้าง 2 คำสั่งข้าง¹⁹⁸
 ส่วยผลเร็ว หัวเมืองไทย 3 คนค่อ 1 หาม¹⁹⁹ หัวเมืองลาวตะวันออก 5 คน
 ค่อ 1 หาม²⁰⁰ เลกลาวเขมรคนละ 25 ชั่ง²⁰¹
 ส่วยฝาง คนละ 1 โยน²⁰²
 ส่วยเส้า 2 คนค่อ 3 ต้น²⁰³
 ส่วยไม้ซอนสัก คนละ 2 ต้น²⁰⁴

¹⁹⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 152 บัญชีส่วย
เงินเมืองพิษณุโลก.

¹⁹⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 124 เรื่องเคิม.

¹⁹⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 124 เรื่องเดียวกัน.

¹⁹⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 100 ใบบอก
เมืองฉะเชิงเทราส่งผลเร็วส่วย.

²⁰⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192 เลขที่ 13 บัญชีเรื่อง
เกณฑ์เลกลาวเขมรเมืองประจิมเก็บผลเร็ว.

²⁰¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 57 ใบบอก
เมืองฉะเชิงเทราส่งผลเร็วส่วย.

²⁰² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 275/2 หนังสือ
ถึงเมืองสุพรรณเรื่องฝางส่วย.

²⁰³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 99/2 เรื่องให้
เลกเมืองสรรคทำส่วยเส้า.

²⁰⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 39 ใบบอก
เมืองตากส่งส่วยไม้.

ช่วยทองคำมูย เมืองพรหม เมืองสิงห์ คนละ 1 บาท²⁰⁵ ทางเพชรบูรณ์
และหัวเมืองลาว คนละ 2 สลึง²⁰⁶ ทาสคนละ 1 สลึง²⁰⁷

ช่วยบ้าน 2 คนค่อ 1 หาบ²⁰⁸

ช่วยกระวาน เมืองพระตะบองคนละ 4 ชั่ง²⁰⁹ หัวเมืองอื่นๆคนละ 25 ชั่ง²¹⁰

ช่วยน้ำรัก คนละ 24 ทะนานบ้าง 10 ทะนานบ้าง²¹¹

ช่วยครึ่ง 5 คนค่อ 1 หาบ²¹²

²⁰⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 262 บัญชีช่วยทองคำมูยแลพิชฌโลก.

²⁰⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 144 ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์ส่งทองคำช่วยกองหลวงนครราชสีมา.

²⁰⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192 เลขที่ 10 บัญชีเรื่องทองคำช่วยและเกณฑ์รอกน.

²⁰⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1195 เลขที่ 31 บัญชีรายวันส่งบ้านช่วยเมืองเพชรบูรณ์.

²⁰⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 56/1-2 สารตราเจ้าพรยาจักรีถึงพระยาอุไทยธานีเรื่องตั้งเงินเลี้ยงเป็นขุนศรีอากรเก็บอากรสมภักขร.

²¹⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 160 คคใบบอกพญาสมุหนายกเรื่องชำระเลิกช่วยกระวาน.

²¹¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 31 เรื่องเคิม.

²¹² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 113 สารตราเรื่องตอบรับครึ่งช่วยกับเรื่องเกณฑ์เมืองกรมการกองนอกทำช่วยทองแดง.

ด้วยทองแดง 5 คนต่อ 1 หาบ²¹³

ด้วยไม้แดง คนละ 10 หาบ²¹⁴

ไม้กฤษณาด้วย คนละ 2 หาบ²¹⁵

ส่วนช่วยกระเบื้อง ด้วยไหม ด้วยงาช้าง ด้วยพริกไทย ไม้ทราบอัคราเฉลี่ยแต่ละบุคคลมีแต่จำนวนที่แต่ละหัวเมืองส่งมาซึ่งจะนำมากล่าวที่หลัง

จากการรวบรวมจากจดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ 3 และ 4 และพงศาวดารอีสานพบว่าช่วยที่สำคัญมาจากหัวเมืองต่างๆดังนี้ คือ

ด้วยเร็ว เมืองที่ทำด้วยเร็ว คือ คำทองใหญ่ ศาละวัน นครจำปาศักดิ์ อุบลราชธานี กำแพงเพชร สุพรรณบุรี สุพรรณภูมิ เขมราฐ มุกดาหาร สุรินทร์ สังขะ ขุขันธ์ ร้อยเอ็ด สุพรรณบุรี กำแพงเพชร พุทไธสง ขอนแก่น บึงขิงเวรา ศรีสะเกษ เขษอุดม ตาก สกลนคร เซล้าเกา ศรีทันคอน พระตะบอง เสียมราช สองคอนคอนดง สะเม็ยะ แสนปาง ปราบจันบุรี กบินทร์บุรี วัฒนานคร ลำเนาหนองปรือ เชียงเงิน เชียงทอง คำเขื่อนแก้ว บ้านซ้อ ยโสธร นครไชยศรี อรัญประเทศ สระบุรี นครนายก ท่าขอนยาง ภูแล่นช้าง

ด้วยทองคำนุย เมืองที่ทำด้วยทองคำนุย คือ ฮักปือ นครจำปาศักดิ์ ศาละวัน ชนบท นครกันทีก บักจงไชย นครราชสีมา ภูเขี้ยว จัตุรัส หนองคาย พระตะบอง โพนพิสัย ภูเวียง แมค บำเน็จตรงค์ ชัยภูมิ อุบลราชธานี พรรณานิคม สกลนคร ท่าอุเทน ยโสธร นครพนม เพชรบุรี วิเชียรบุรี เพชรบูรณ์ สวรรคโลก พิษณุโลก สุโขทัย พิษัย ปากเหวียง

²¹³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 113 เรื่องเดียวกัน.

²¹⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 213 บัญชีพิภัก
ภายในไม้กระดาน.

²¹⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 31 เรื่องเดิม.

ส่วยเงิน เมืองที่ทำส่วยเงิน คือ นครจำปาศักดิ์ สาละวัน คำทองใหญ่
แสนปาง ศรีทันคอน ขงเจียม สะเม็ยะ คง สพาส หนองหาร เขมราช เชียงแตง คำทอง
น้อย ชนบท ขอนแก่น เลย ศรีชะ เกษยโสธร สุพรรณบุรี จันทนา นครสวรรค์ พิษัย สุโขทัย
สวรรคโลก พิษณุโลก

ส่วยป่า เมืองที่ทำส่วยป่า คือ แสนปาง ยโสธร นครพนม ศรีทันคอน
มุกดาหาร กาฬสินธุ์ ชนบท ร้อยเอ็ด ขอนแก่น คำทองใหญ่ หนองคาย นครราชสีมา วิเชียร
บุรี เพชรบูรณ์

ส่วยกระวาน เมืองที่ทำส่วยกระวาน คือ โพนสีศรั สรรค์บุรี อุทัยธานี
สุพรรณบุรี เพชรบุรี ราชบุรี กาญจนบุรี บางปะหัน กำแพงเพชร พระตะบอง เสียมราช
นครสวรรค์ ชุมพร ประทิว กาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด ยโสธร นครพนม ขอนแก่น
มุกดาหาร เขมราช

ส่วยครั้ง เมืองที่ทำส่วยครั้ง คือ นครจำปาศักดิ์ แสนปาง เซล้าเกา สี่
ศรีทันคอน สะเม็ยะ สุวรรณภูมิ อุบลราชธานี ขงเจียม หล่มสัก ขอนแก่นท้าว เพชรบูรณ์ เลย
คำชะอี

ส่วยไม้ เมืองที่ทำส่วยไม้ (ไม้ซอสนักและไม้ตะแบก) คือ น้ำปาด สับแล
พิษณุโลก เชียงเงิน เชียงทอง เถิน เชียงใหม่ ตาก สุโขทัย พิษัย สวรรคโลก ลพบุรี
นครสวรรค์ สรรค์ สระบุรี นครไชยศรี อุทัยธานี ปราจีนบุรี กำแพงเพชร ลำพูน พิจิตร
นครไท แพร่ ฝาง น่าน

ส่วยน้ำรัก เมืองที่ทำส่วยน้ำรัก คือ นครพนม หนองคาย หนองหาร กาฬสินธุ์
สกลนคร อุบลราชธานี เขมราช มุกดาหาร สุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี กาญจนบุรี นครราชสีมา
ยโสธร สุวรรณภูมิ

ส่วยขี้ผึ้ง เมืองที่ทำส่วยขี้ผึ้ง คือ สาละวัน นครจำปาศักดิ์ อุบลราชธานี
ขงเจียม สะเม็ยะ กาฬสินธุ์ เขมราช ร้อยเอ็ด แสนปาง เซล้าเกา ศรีทันคอน เสียมราช
สังขะ สุวรรณภูมิ ชัยบุรี

ส่วยทองแดง เมืองที่ทำส่วยทองแดง คือ น้ำปาด สับแล ฝาง บางโพ นคร
จันทิก กองนอกส่วย

ส่วยกินประสิ้ว เมืองที่ทำส่วยกินประสิ้ว คือ วัชฎุมิ จัตุรัส ขนบท ชุมพร

พิทลุง

ส่วยฝาง เมืองที่ทำส่วยฝาง คือ ศรีสวัสดิ์ ปราณบุรี บางตะพาน กาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรี ปทุมธานี

ส่วยฝ้าย เมืองที่ทำส่วยฝ้าย คือ ปราณบุรี กาญจนบุรี เมืองขึ้นเมืองกาญจนบุรี สุพรรณบุรี (กระเหรียง)

ส่วยไม้แดง เมืองที่ทำส่วยไม้แดง คือ จันทบุรี ตราก ระยอง บางละมุง ชลบุรี พนัสนิคม

ส่วยไหม เมืองที่ส่งส่วยไหม คือ นครจำปาศักดิ์ อุบลราชธานี ขงเจียม เขมราฐ แสนปาง ศรีพันคอน (ส่วนมากจะเป็นการส่งไหมแทนส่วยอย่างอื่นมากกว่าที่จะทำส่วยไหมโดยตรง)

ส่วยงาช้าง เมืองที่ส่งส่วยงาช้าง คือ สาละวัน เขมราฐ อัครบือ ภูแล่นช้าง (ส่วนมากจะส่งมาแทนส่วยอื่นเช่นเดียวกับไหม)

ส่วยนอระมด เมืองที่ส่งส่วยนอระมด คือ เขมราฐ มักจะส่งนอระมดแทนส่วยอย่างอื่นหรือว่าเงินส่วยไปซื้อนอระมดมาส่งมากกว่าที่จะทำส่วยนอระมดโดยตรง

ส่วยผ้าขาว เมืองที่ทำส่วยผ้าขาว คือ ยโสธร ขนบท หนองคาย นครพนม ร้อยเอ็ด ขอนแก่น อุบลราชธานี สุวรรณภูมิ เวียงจันทน์ น่าน แพร่ เชียงใหม่ พิชัย ตาก แต่ส่วนใหญ่จะส่งเป็นเงินแทนส่วยผ้าขาวมากกว่าที่จะส่งส่วยผ้าขาว)

ส่วยกระเบื้อง กองส่วยที่ทำส่วยกระเบื้อง คือ กองแขก กองลาว กองหลวง พิไชยเดช กองขุนศรีรัตนวงษา

ส่วยคีนุก เมืองที่ทำส่วยคีนุก คือ หัวเมืองทางใต้ เช่น นครศรีธรรมราช สงขลา ภูเก็ต

ส่วยเสา เมืองที่ทำส่วยเสา คือ สระบุรี สุพรรณบุรี •

ส่วยยางรง เมืองที่ทำส่วยยางรงมีเมืองเดียว คือ จันทบุรี

ส่วยอื่น ๆ นอกจากนี้อันไหนที่หลักฐานว่าส่งมาจากเมืองใดบ้าง เพียงแต่ทราบว่าจะถูกกำหนดให้เป็นส่วย อันใดแก่ ส่วยพริกไทย ไม้กฤษณา นุ่น

เมื่อเมืองต่างๆ เหล่านี้ถูกกำหนดให้ทำช่วยชนิดใดแล้ว ก็จะต้องส่งส่วยให้ครบและตรงตามกำหนดเวลาที่แจ้งไปในคำสั่ง แต่ถ้าปรากฏว่าไม่สามารถที่จะหาสิ่งของส่วยนั้นได้ ครบตามกำหนด เจ้าเมืองผู้รับผิดชอบในการส่งส่วยจะต้องเลือกดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่งดังต่อไปนี้

1. ให้นายหมวค นายกอง เรียกเก็บเงินจากตัวไพร่ (ยกเว้นส่วยเงิน) แล้ว นายหมวค นายกอง จะนำเงินนั้นไปซื้อส่วยสิ่งของชนิดเดียวกันนั้นจากหัวเมืองใกล้เคียง
2. ให้นายหมวค นายกอง เรียกเก็บเงินจากตัวไพร่ โดยที่ไม่ต้องนำเงินนั้นไปซื้อสิ่งของส่วยแก่ส่งเงินนั้นแทนส่วยสิ่งของเลขที่เดียวกัน
3. ให้นายหมวค นายกอง เรียกเก็บสิ่งของอื่นจากตัวไพร่แทนส่วยที่รัฐบาลกำหนดไว้ และถ้าเป็นส่วยเงินเมื่อไพร่ไม่สามารถที่จะหาเงินส่วยส่งได้ ครบตามจำนวนที่กำหนดก็ให้ส่งสิ่งของอื่นแทนเงินส่วย ดังจะได้อกล่าวรายละเอียดต่อไป

ส่วยที่ไพร่มักจะหาส่งได้ไม่ครบตามจำนวนที่กำหนด คือ ส่วยเงิน ทองคำฝูย ทองแดง ฝาง ครั่ง เร่ว กระวาน

1. ในการเรียกเก็บเงินจากไพร่ส่วยแล้ว นำเงินไปซื้อสิ่งของส่วยที่จะต้องส่งนั้น ในลักษณะนี้มีปรากฏเฉพาะส่วยกระวานและส่วยทองคำฝูยเท่านั้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าเมื่อไพร่เมืองใดถูกกำหนดให้ส่งส่วยชนิดใดแล้ว ไม่สามารถหาได้ครบจำนวน เมื่อนายกอง นายหมวค เรียกเก็บเงินแล้ว จะเอาไปซื้อสิ่งของส่วยนั้นก็คงจะไม่มีของที่ เป็นส่วยนั้นขาย เพราะไพร่เองยังไม่สามารถหามาเสียส่วยได้ก็คงจะไม่สามารถหาของนั้นมาขายได้ แต่สำหรับส่วยกระวานนั้นเมื่อเก็บเงินจากไพร่ส่วยกระวานแล้วยังพอที่จะหาซื้อกระวานได้จากไพร่จ้าวป่าได้ในราคาหาบละ 1 ชั่ง 5 คำสิ่ง (100 บาท)²¹⁶ หัวเมืองที่เรียกเก็บเงิน

²¹⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมา 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 60 ใบบอก
เจ้าพระยาบดินทร์เคษาเรื่องส่งกระวานส่วยลงมาทูลเกล้าถวาย.

จากไพร่ส่วยกระวานแล้วนำมาซื้อกระวานได้คือ เมืองโพธิสัตว์ พระตะบอง²¹⁷ เพราะมี
 พวกชาวป่าที่มีได้สักเป็นไพร่ส่วยอยู่มาก นอกจากนี้เจ้าพระยาบดินทร์เคชายังจัดให้นำเอา
 เงินส่วยหัวเมืองลาวไปจัดซื้อกระวานโดยมอบให้นายกองส่วยกระวานเมืองโพธิสัตว์ไปจัดซื้อ
 ผลกระวาน²¹⁸ บางครั้งราคากระวานที่เอาเงินไปจัดซื้อราคาสูงถึง 1 ชั่ง 10 คำสิ่ง
 (.120 บาท)²¹⁹ กระวานส่วนนั้นเป็นสิ่งของที่รัฐบาลต้องการมากกว่าที่จะได้
 เงินแทนส่วยกระวาน เพราะมีหนังสือเจ้าพระยาจักรีไปถึงเจ้าพระยาบดินทร์เคชาความว่า

"...ให้เจ้าพระยาบดินทร์เคชาที่สมุหนายกจัดแจงใช้ชำระเอาเงิน
 ส่วยเมืองลาวตะวันออกซึ่งค้างจัดซื้อผลกระวานให้ไต่จงมาก ถ้า
 เห็นกันว่าเงินซึ่งชำระไต่จะไม่พอจัดซื้อกระวานก็ให้บอกเข้าไป
 ณ กรุงเทพฯจะได้ส่งเงินหลวงออกมาให้พอจัดซื้อกระวานต่อไป..."²²⁰

²¹⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 56/1-2
 เรื่องเดิม.

²¹⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 93 ใบบอก
เจ้าพระยาบดินทร์เคชาส่งกระวานส่วย.

²¹⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 120 ใบบอก
เมืองพระตะบองส่งกระวานส่วย.

²²⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 6 สารตรา
ถึงพระยาราชโยธาเมืองประจิมเรื่องให้รับส่งผ้าออกไปแจกกองทัพที่เมืองพระตะบอง.

เป็นการแสดงให้เห็นว่ารัฐบาลมีความต้องการที่จะได้กระวานมากกว่าที่จะได้เงิน ทั้งนี้อาจสืบเนื่องมาจากกระวานเป็นสินค้าออกที่เป็นที่ต้องการของตลาดมาก

สำหรับส่วยทองเมื่อไพร่ส่วยทองไม่สามารถร่อนทองได้ครบจำนวนส่วยก็จะต้องเสียเงินเพื่อนำไปซื้อทองส่งเป็นส่วย ทั้งนี้เป็นเพราะว่าผู้ทำส่วยทองนั้นมักปรากฏว่ามีผู้ร่อนทองได้ทองก้อนใหญ่ บางก้อนหนักถึง 6 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง 4 ไพ บางก้อนหนัก 2 ตำลึง 2 สลึง 4 ไพ บางก้อนก็หนัก 2 ตำลึง 1 บาท ซึ่งถ้าจะส่งเป็นส่วยก็เหลือส่วยอีก เพราะกำหนดให้ส่งส่วยเพียงคนละ 2 สลึงหรือ 1 บาทเท่านั้น ผู้ที่ร่อนได้ทองก้อนใหญ่จะได้รับบำเหน็จความชอบด้วย²²¹ จึงมักจะส่งทองไปทั้งก้อนและไม่ร่อนให้ "...ไพร่ที่ร่อนทองได้ไม่ครบจำนวนส่วยเอาเงินมาซื้อทองก้อนใหญ่ใส่แทนทองส่วยคนละ $\frac{1}{2}$..."²²² อาจสันนิษฐานว่าในรัชกาลที่ 3 ไพร่ที่ร่อนทองส่วยได้ไม่ครบก็จะเสียเงินคนละเท่ากับเงินที่จะเอาไปซื้อทองได้หนัก 2 สลึงแล้วนายหมอนายกองก็จะเอาเงินนั้นไปซื้อทองจากผู้ร่อนได้ทองก้อนใหญ่แล้วส่งไปกรุงเทพฯ

2. การส่งเงินแทนส่วยสิ่งของในกรณีที่ 2 นี้เมื่อไม่สามารถที่จะหาสิ่งของส่วยได้ครบจำนวนตามเวลาที่กำหนด นายทวมก นายกองก็จะเรียกเก็บเงินจากไพร่ส่วยโดยรัฐบาลจะกำหนดอัตราไว้ว่าส่วยชนิดใดจะต้องส่งเงินแทนในอัตราเท่าใด จากหลักฐานปรากฏว่าสิ่งของส่วยที่มักมีการส่งเงินแทนอยู่เสมอได้แก่

ส่วยเร็ว ในใบบอกที่ส่งเงินแทนผลเร็วส่วยปรากฏว่า

"...พระเสนาสงครามจึกให้กรมการท้าวเพี้ยนายไพร่ออกหาเก็บและซื้อผลเร็ว ณ แขวงเมืองลาวปากคงฝ่ายตะวันออกซื้อหาเก็บผลเร็วก็หาได้ไม่ พระเสนาสงครามกรมการจึงคิดเงินแทนถ่าผลเร็วหาชละ 5 ตำลึง ผลเร็วจำนวนปีทุก 10 ทาบเป็นเงิน 12 ซึ่ง 10 ตำลึง..."²²³

²²¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 เลขที่ 19 ร่างตราถึงพระยาเพชรบูรณ์เรื่องทรงตั้งหลวงขรินีบาลเป็นที่หลวงรณราญศึก.

²²² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 เลขที่ 19 เรื่องเดียวกัน.

²²³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 73 ใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งเงินแทนผลเร็ว.

พระเสนาสงครามเจ้าเมืองพุทไธสง เป็นผู้สั่งให้เก็บเงินแทนผลเร็วในอัตราหาบละ 5 คำสิ่ง (20 บาท) ก่อนที่จะเก็บเงินแทนผลเร็วพระเสนาสงครามก็ได้จัดให้ไพร่พยายามหาเร็วมาส่งให้ครบไม่ว่าจะด้วยวิธีหาเก็บเองหรือซื้อแต่เมื่อไม่สามารถที่จะหาเก็บและซื้อได้แล้วจึงเรียกเก็บเงินแทนผลเร็ว แต่มีใ้ว่าเจ้าเมืองจะสามารถกำหนดอัตราเงินแทนเร็วได้ตามใจชอบก็ตามไม่ อัตราการเก็บนี้จะคงให้ตรงกับที่ทางส่วนกลางกำหนด คือ

"...โลกเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พญา สุมหนายกจัดแจงให้ทำส่วย เก็บผลเร็วแลสิ่งของมาพูดเกล้าถวายตามมีไ้เร็วแลสิ่งของคิดเอาเงินเสมอคนละ 1 คำสิ่ง..."²²⁴

จากอัตราการทำส่วยผลเร็วของหัวเมืองลาวตะวันออกตามที่ไ้กล่าวมาแล้วคือ 5-กันต่อ 1 หาบ อัตราเงินแทนผลเร็วหาบละ 5 คำสิ่ง ดังนั้นไพร่ส่วยแต่ละคนจึงต้องเสียเงินคนละ 1 คำสิ่ง ตามใ้บอกของหลวงจักรสุนทรไ้กล่าวแล้ว

ใน พ.ศ. 2374 หัวเมืองลาวตะวันออกส่งเงินแทนผลเร็ว คือ

เมืองจำปาศักดิ์	ไพร่ส่วย	3091 คน	เงิน	154	ซึ่ง	11 คำสิ่ง
เมืองคำทองน้อย	ไพร่ส่วย	112 คน	เงิน	5	ซึ่ง	12 คำสิ่ง
เมืองคำทองใหญ่	ไพร่ส่วย	611 คน	เงิน	30	ซึ่ง	11 คำสิ่ง
เมืองกง	ไพร่ส่วย	118 คน	เงิน	5	ซึ่ง	18 คำสิ่ง
เมืองสพาส	ไพร่ส่วย	119 คน	เงิน	5	ซึ่ง	19 คำสิ่ง
เมืองสะเม็ยะ	ไพร่ส่วย	116 คน	เงิน	5	ซึ่ง	16 คำสิ่ง
เมืองศรีทันคอน	ไพร่ส่วย	1037 คน	เงิน	51	ซึ่ง	17 คำสิ่ง
เมืองสาละวัน	ไพร่ส่วย	682 คน	เงิน	34	ซึ่ง	2 คำสิ่ง
เมืองเชียงแตง	ไพร่ส่วย	80 คน	เงิน	4	ซึ่ง	

²²⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 21 ใ้บอกหลวงจักรสุนทรเรื่องส่งส่วยเร็วและเงินทองเมืองลาวตะวันออก.

เมืองแสนปาง ไพร่ส่วย 412 คน เงิน 20 ชั่ง 12 ตำลึง

เมืองอุบลราชธานี ไพร่ส่วย 2000 คน เงิน 100 ชั่ง

เมืองขงเจียม ไพร่ส่วย 141 คน เงิน 7 ชั่ง 1 ตำลึง²²⁵

ส่วนหัวเมืองไทย เช่น ฉะเชิงเทรา กำแพงเพชร ตาก ฯลฯ อัตราการส่งผลเร็ว
ส่วย คือ 3 คนต่อ 1 หาบ แต่อัตราการส่งเงินแทนผลเร็วส่วยก็ยังคงคิดหาบละ 5 ตำลึง²²⁶
เหมือนกัน ดังนั้นอัตราเฉลี่ยคือ 1 คนจะต้องเสียเงินแทนผลเร็วส่วยประมาณ 6 บาทเศษ
ซึ่งสูงกว่าแลกส่วยในหัวเมืองลาวตะวันออก ส่วนแลกลาวเขมรที่ทำส่วยผลเร็วคนละ 25 ชั่ง
ก็จะต้องเสียเงินแทนส่วยเร็วในอัตราคนละ 5 บาท

ส่วยกระวาน อัตราเงินที่ส่งแทนผลกระวานตามคำสั่งของส่วนกลางคือ หาบละ
2 ชั่ง 5 ตำลึง (180 บาท) อย่างเช่นเมืองกำแพงเพชรจะต้องส่งกระวานด้วย
ปีละ 2 หาบ ถ้าเก็บผลกระวานไม่ได้คิดเป็นเงินหาบละ 8 ชั่ง 10 ตำลึง (200
บาท) ผลกระวาน 2 หาบ เป็นเงิน 5 ชั่ง²²⁷ อัตราการส่งกระวานของไพร่ส่วยคือคนละ
25 ชั่ง ฉะนั้นถ้าไพร่ส่วยไม่สามารถหากระวานมาส่งได้ก็จะต้องเสียเงินคนละ 12 ตำลึง
2 บาท (50 บาท) ซึ่งนับว่าเป็นอัตราที่สูงมากที่สุดที่เกี่ยว

²²⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 21 เรื่องเดียวกัน.

²²⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 107 ใบบอก
เมืองกำแพงเพชรส่งเงินแทนผลเร็วส่วย.

²²⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 141 ใบบอก
เมืองกำแพงเพชรส่งเงินแทนผลกระวานส่วย.

ช่วยป่าน ปราบกฏตามบัญญัติเรื่องป่านช่วยค่างเมืองเพชรบูรณ์ว่า

"...ช่วยป่านช่วยค่างเมืองเพชรบูรณ์ให้หาตัวพระปลัด พระเมืองมาชำระวากลาวจะเร่งเอาป่านค่างไม้โค จหมื่นราชสมบัติว่าจะจักซื้อลงมาหาละ 3 คำลึงเศษ พระปลัดพระเมืองก็ยอมให้จักซื้อและขอให้มีการขึ้นไปจะเก็บเงินส่งลงมา ได้มีการขึ้นไปให้พระยาเพชรบูรณ์กรมการเก็บเงินส่งลงมาให้ได้ 100 หาบๆละ 3 คำลึง 2 บาท..."²²⁸

แสดงว่าอัตราเงินที่เก็บแทนป่านช่วยอยู่ในอัตราร้อยละ 3 คำลึง 2 บาท (14 บาท) แต่จากฎีการับป่านช่วยเมืองเพชรบูรณ์บอกไว้ว่า "...ส่งเงินแทนป่านเป็นเงิน 6 ชั่ง 1 คำลึง 2 บาท หาบละ 3 คำลึง เป็นป่านหนัก 40 หาบ 50 ชั่ง..."²²⁹ จะเห็นว่าจากฎีกานี้อัตราเงินแทนป่านช่วยเพียงหาบละ 3 คำลึง (12 บาท) เท่านั้น จึงอาจจะกล่าวได้ว่าอัตราเงินแทนช่วยป่านของเมืองเพชรบูรณ์อยู่ในอัตราระหว่าง 3 คำลึง ถึง 3 คำลึง 2 บาท (12 บาท ถึง 14 บาท) อัตราการส่งป่านช่วย คือ 2 คน ต่อ 1 หาบ นั่นคือไพร่ช่วยคนหนึ่งจะต้องส่งป่าน 5 ชั่ง ถ้าต้องส่งเงินแทนช่วยป่านจึงตกประมาณ 1 คำลึง 2 บาทถึง 1 คำลึง 3 บาท (6 บาท ถึง 7 บาท) แต่สำหรับหัวเมืองลาวตะวันออก เช่น กาลสินธุ์ มุกดาหาร ชนบท ฯลฯ ถ้าต้องส่งเงินแทนช่วยป่านคิดหาบละ 4 คำลึง²³⁰ แต่ส่วนมากมักจะไม่ต้องส่งเงินแทนแต่สามารถส่งป่านช่วยได้ครบ

²²⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมา 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 87 บัญชีเรื่องป่านช่วยค่างเมืองเพชรบูรณ์และจำนวนที่เจ้าพนักงานจักซื้อ.

²²⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมา 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 49 ฎีการับป่านช่วยเมืองเพชรบูรณ์.

²³⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมา 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 2 บัญชีส่งป่านใบและของเบ็ดเตล็ดหัวเมืองต่างๆ.

ส่วยครึ่ง ปรากฏในใบบอกของเมืองหล่มสักดังนี้ "...บัญชีเงินส่งแทนครึ่ง
~~6~~ คิดเป็นครึ่ง ~~2~~...ข้าพเจ้าให้หลวงราชภักดีจัดเงินส่งแทนครึ่งอีก ~~1~~ ⁵ คิดเป็นครึ่ง
~~5~~ ..."²³¹ นั้นหมายความว่าอัตราเงินแทนครึ่งส่วยคือหาบละ 3 คำสิ่ง ไพรจะต้อง
 ส่งครึ่ง 5 คนต่อ 1 หาบ ถ้าต้องส่งเงินแทนก็จะตกคนละประมาณ 2.40 บาท

ส่วยทองคำนุย ไพรส่วยแต่ละคนจะต้องส่งทองคำนุยคนละ 2 สลึง, 1 สลึง
 หรือ 1 บาท แต่เราไม่ทราบอย่างแน่นอนว่าอัตราเฉลี่ยที่ไพรส่วยแต่ละคนจะต้องเสียเงิน
 แทนส่วยทองเป็นเท่าใด แต่เราพอจะประมาณได้จากจดหมายเหตุต่างๆดังนี้ คือ

"...ทองคำพระพิไชยศรีตรวจได้ทองคำ $\frac{5}{2}$ เงินแทนทอง
 $8\frac{3}{8}$ คิด 16 หนักเป็นทอง $8\frac{3}{4}$ รวม $3\frac{2}{12}$..."²³²

หรือจากใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งเงินแทนทองคำส่วยปี พ.ศ. 2388

"...วันพุธเดือน 5 ขึ้น 6 ค่ำ ปีเถาะยังเป็นรัฐศก หลวงสุวรรณ
 คิริ หลวงศรีสุพราช หลวงวิจิตรสุวรรณ ขุนศรีโยธา นายกอง
 นำเอาทองคำส่วย เงินแทนทองเขาไปแจ้งกับข้าพเจ้า กรม
 การ กรมการไค้ชั่งชั่งสุตร ทองคำทรายและตรวจเงินแทนทอง
 ไค้ทองคำทรายกองหลวงศรีสุพราชจำนวนปีระกาตรีศกทองคำ
 ทรายหนัก 1 คำสิ่ง 2 บาทสลึงเฟื้อง เงินแทนทอง 3 คำสิ่ง
 3 บาท 3 สลึง คิด 14 หนัก เป็นทองหนักบาทเฟื้อง..."²³³

²³¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 289 แปลเมือง
หล่มสักส่งครึ่งส่วยกองหลวงราชภักดีกับนำเลขลูกหนุมานกรุงเทพฯ.

²³² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 200 คักบอก
ส่งทองส่วยเงินแทนทองคำพร้อมด้วยบัญชีหางว่าว.

²³³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 103 ใบบอก
เมืองนครราชสีมาส่งเงินแทนทองคำส่วย.

หรือในปี พ.ศ. 2392 นครราชสีมาส่งเงินแทนทองส่วย คือ

"...เมืองนครราชสีมาทองคำ $\frac{7}{1}$ | $\frac{1}{7}$ เงิน $\frac{15}{17}$ | $\frac{3}{7}$ คิดเป็นทองคำ $\frac{2}{1}$ | $\frac{3}{4}$
รวม $\frac{13}{4}$ | $\frac{2}{7}$..."²³⁴

จากการส่งเงินแทนทองคำส่วยของเมืองนครราชสีมาทั้ง 3 ปี พอที่จะหาอัตราเฉลี่ยของทองหนัก 1 บาทว่าจะเท่ากับเงินที่ส่งแทนทองประมาณ 14-16 บาท เมื่อตรวจสอบดูการส่งเงินแทนทองส่วยของเมืองอื่นๆก็อยู่ในอัตราระหว่างนี้เช่นกัน อัตราการส่งเงินแทนส่วยทองคำผูกเท่ากันแต่ไพร่ส่วยและทาสในหัวเมืองลาวตะวันออกและหัวเมืองเหนือจะต้องส่งเงินแทนส่วยทองคำผูกไม่เท่ากันเพราะไพร่ส่วยในหัวเมืองลาวตะวันออกแต่ละคนต้องส่งส่วยทองคำผูกหนัก 2 สลึง ส่วนหัวเมืองเหนือส่งส่วยทองคำผูกหนักคนละ 1 บาท และทาสในหัวเมืองต่างๆส่งส่วยทองคำผูกหนักคนละ 1 สลึงเท่านั้น

ส่วยฝาง อัตราการส่งเงินแทนฝางตามฎีกาส่งเงินแทนส่วยฝาง คือ

"...ฎีกาขุนวิสูตรรักษา หมื่นอินท้ายซึ่ง ให้ไว้แก่นายกฤตนิยายเว
กรมกลาโหมควนพิไชยศิริ...คุมเอาเงินค่าฝางเกณฑ์คเมือง
เพชรบุรีเข้ามาส่งปีมะเส็ง 1 โยนเป็นเงิน $\frac{3}{1}$ | ปีมะเมีย 8
โยนเป็นเงิน $\frac{4}{1}$ | ..."²³⁵

นั่นคือจะต้องส่งเงินแทนฝางส่วยโยนละ 3 กำสิ่งหรือ 12 บาท ไพร่ส่วยคนหนึ่งจะต้องส่งฝาง 1 โยนดังนั้นถ้าไม่สามารถหาฝางมาส่งได้ก็ต้องส่งเงินแทนคนละ 12 บาทนั่นเอง

ส่วยผ้าขาว สำหรับเงินแทนส่วยผ้าขาวเราไม่ทราบอัตราเงินแทนส่วยผ้าขาวที่แน่นอนเพราะจากจดหมายเหตุต่างๆจะบอกเฉพาะจำนวนรวมว่าเมืองใดมีเลิกส่วยผ้าขาวเท่าใดแล้วได้ส่งเงินแทนในจำนวนเท่าใด เช่น เมืองยโสธรไพร่ส่วย 126 คนส่งเงิน

²³⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 110 บัญชีรายวันส่งทองคำ.

²³⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 103 ฎีกาขุนวิสูตรรักษานายปลัดกองคุมเงินแทนส่วยฝางเข้ามาส่ง.

ปีละ 6 ชั่ง 6 ตำลึง เมืองร้อยเอ็ด 10 คนเงินปีละ 10 ตำลึง เมืองขอนแก่น 5 คนเงินปีละ 5 ตำลึง เมืองอุบลราชธานี 10 คนเงินปีละ 10 ตำลึง เมืองสุวรรณภูมิคน 40 คนเงินปีละ 2 ชั่ง เมืองหนองคาย 22 คนเงิน 1 ชั่ง 2 ตำลึง²³⁶ ถ้าคิดเฉลี่ยตามนี้แล้วไพร่ส่วยผ้าขาวก็จะส่งเงินแทนผ้าขาวคนละ 1 ตำลึงหรือ 4 บาท ไพร่ส่วยจะต้องส่งเงินแทนผ้าขาว 40 สตางค์ต่อผืน แต่จกหมายเหตุบางฉบับบ่งว่าไพร่ส่งเงินแทนผ้าขาว 1 บาทต่อผืน²³⁷ ทำให้เราไม่ทราบอัตราราคาผ้าขาวส่วยที่แน่นอน สันนิษฐานว่าอัตรา 40 สตางค์ต่อผืนจะมีส่วนถูกต้องกว่า เพราะจกหมายเหตุหลายฉบับบอกจำนวนเงินที่คิดเฉลี่ยออกมาในจำนวนที่ใกล้เคียงอัตรานี้มาก

ส่วยทองแดง อัตราการส่งส่วยทองแดงเท่าที่ปรากฏหลักฐานได้แก่ 5 คนต่อ 1 หาบ การส่งเงินแทนทองแดงส่วยคิดเป็นอัตรา 12 ตำลึง 2 บาทต่อทองแดง 1 หาบ²³⁸ ฉะนั้นไพร่ส่วยที่จะส่งเงินแทนทองแดงส่วยจึงต้องส่งคนละ 2 ตำลึง 2 บาท (10 บาท)

3. การเก็บสิ่งของอื่นแทนสิ่งของส่วยจากตัวไพร่ส่วยหรือเก็บเงินจากตัวไพร่ส่วยแล้วนำไปซื้อสิ่งของอื่นส่งแทนส่วย

ส่วยทองคำฝูย สิ่งของอื่นที่ไพร่ส่วยทองใช้ส่งแทนทองคำส่วยได้แก่ ช้าง แต่ก็ไม่ทราบอัตราส่วนที่แน่นอนเพราะเท่าที่มีปรากฏในใบบอกคือ

²³⁶ หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 96 บัญชีเงินส่วยผ้าขาวเจ้าเมืองท้าวเพี้ย.

²³⁷ หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 41 จกหมายเหตุวงอักษรสุนทร เสมียนคราถึงอุปฮาดเมืองแสนเมืองจันทกอบรับเงินส่วยค่างผ้าขาวปีเถาะ.

²³⁸ หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 121 บัญชีเงินส่วยไม้สักและเกณฑ์ให้ทำส่วยทองแดง.

"...ร่างตราเข้ามาถึงท่านหลวงอัครสุนทรเสมียนครา ณ กรุงเทพฯ ว่าศรีผึ้งหนัก 3 หาบ รายนี้เป็นศรีผึ้งแทนทองคำส่วยเมืองไชยบุรีส่งบันจบทองคำส่วยจำนวนปีฉลูศรีนิศกนั้นข้าพเจ้ากับกรมการเมืองมณฑลบุรีไค่ตรวจรับศรีผึ้งหนัก 3 หาบก่อนนายจางเป็นปีใหญ่ 85 ปีกลาง 399 ปีเล็ก 44 เขากัน 528 ปี..."²³⁹

หลักฐานที่กล่าวอ้างถึงมีเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เราจึงไม่ทราบอัครการส่งศรีผึ้งแทนส่วยทองคำอย่างแน่ชัด

ส่วยเร็ว สิ่งของอื่นที่ไพร่ส่วยจะใช้ส่งแทนส่วยผลเร็ว ไก่แก่ ซี่ผึ้ง โหม ครึ่ง ผลหมากลิง อัครการส่งศรีผึ้งแทนส่วยผลเร็ว คือ ซี่ผึ้งหนัก 3 หาบคิดเป็นเร็ว 7 หาบ²⁴⁰ อัครการส่งโหมแทนเร็ว โหมหนัก 1 หาบคิดเป็นเร็ว 6 หาบ²⁴¹ และอัครการส่งครึ่งแทนผลเร็วส่วย คือ หาบค่อหาม²⁴² หมายความว่าครึ่ง 1 หาบเท่ากับผลเร็ว 1 หาบ เช่น ถ้าต้องส่งผลเร็วส่วย 20 หาบเมื่อหาผลเร็วได้ไม่ครบอาจจะได้สัก 15 หาบ เหลืออีก 5 หาบก็ส่งครึ่งแทน 5 หาบ ส่วนผลหมากลิงนั้นถ้าเก็บผลเร็วได้น้อยไม่ครบจำนวนส่วยก็ให้เก็บผลหมากลิงที่แก่คือเปลือกแล้ว 3 คนค่อ 1 หาบ แต่ไพร่เหล่านี้เป็นไพร่หัวเมืองลาวตะวันออกที่ต้องส่งผลเร็ว 5 คนค่อ 1 หาบ²⁴³ จึงเห็นได้ว่าผลหมากลิงมีค่าสูงกว่าผลเร็ว

²³⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 71 ใบบอกหลวงราชสุเรนทรส่งศรีผึ้งส่วย.

²⁴⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 84 ใบบอกเมืองร้อยเอ็ดส่งผลเร็วและเงินแทนเร็ว.

²⁴¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 84 เรื่องเดียวกัน.

²⁴² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 27 บัญชีจำนวนเร็วส่วยซึ่งส่งรายปีและค้างส่ง.

²⁴³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 264 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาพิรมราชาตอบรับข่างรังและผลเร็วส่วยและผลหมากลิง.

ช่วยผ้าขาว สิ่งของอื่นที่ส่งแทนช่วยผ้าขาวได้แก่ ผลเร็ว แต่เราไม่ทราบอัตราการแลกเปลี่ยนที่แน่นอนเพราะในใบบอกกล่าวไว้ว่า

"...ได้ตรวจนับรับผลเร็วเมืองยศสุนทร บอกจำนวนลงมาถึงข้าพ
พุทธเจ้าว่าโคผลเร็ว 199 กระตอหนัก 47 หาบ 48 ซึ่งตรวจได้
ผลเร็วแทนผ้าขาว 6 กระตอหนัก 1 หาบ 22 ซึ่ง เข้ากันเป็นผล
เร็วส่วยและผลเร็วแทนผ้าขาว 205 กระตอหนัก 48 หาบ 70
ซึ่ง..."²⁴⁴

ซึ่งบอกไว้แต่เพียงว่าได้ส่งผลเร็วมาแทนช่วยผ้าขาวจำนวนเท่า
ใดแต่ไม่ใ้บอกว่าผลเร็วที่ส่งมานั้นแทนผ้าขาวช่วยจำนวนเท่าใดจึงทำให้ไม่ทราบอัตราการ
แลกเปลี่ยนระหว่างผ้าขาวกับผลเร็วที่แน่นอน

ส่วยเงิน ในบรรดาส่วยชนิดต่างๆนั้นพบว่าส่วยเงิน เป็นส่วยที่มีการส่งสิ่งของ
ชนิดอื่นแทนมากที่สุด สิ่งของที่ไพร่ส่งแทนเงินส่วยได้แก่ ทองคำฝอย ครั่ง ชีฉิ่ง ไหม งา ข้าง
แว่น กระวาน อีกรากการส่งทองคำฝอยแทนเงินส่วยตามที่มีปรากฏในใบบอกต่างๆคือ "...ทอง
คำฝอยหนัก 3 สลึงคิดเป็นเงินตราลาว 2 คำสั่ง 1 บาท..."²⁴⁵ หรือ

"...หลวงอีกรสุนทร เสมียนกรานำทองคำฝอยส่งแทนเงินส่วยเมือง
แสนปาง $\frac{1}{2}$ เมืองสาละวัน $\frac{1}{3}$ ส่งพระยาอุทัยธานี หลวงมหัย
สวรรค์ หลวงภักดีสุวรรณรังษีรับไว้โคทองเมืองแสนปาง $\frac{1}{2}$ เป็น
เงิน $\frac{3}{2}$ เมืองสาละวัน $\frac{1}{3}$ เป็นเงิน $\frac{3}{2}$ รวม $\frac{7}{2}$..."²⁴⁶

²⁴⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 53 ใบบอก
พระยาพิรมข้าหลวงส่งผลเร็วส่วยเมืองยศสุนทร.

²⁴⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 36 ใบบอก
เมืองศรีทันครส่งเงินทองของส่วย.

²⁴⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 262 บัญชีส่วย
ทองคำมณฑลอีสานแลพิษณุโลก.

ไปบอกต่างๆไม่ได้แจ้งอัตราการแลกเปลี่ยนระหว่างทองแทนเงินไว้แต่เมื่อเราประมาณดู จากข้อความในใบบอกที่ยกมาตั้งกล่าวก็จะปรากฏว่าทองคำยูนหนัก 1 บาทจะเท่ากับเงิน ประมาณ 12 บาทหรือกว่านั้นเล็กน้อย

การส่งครึ่งแทนเงินส่วยจากใบบอกต่างๆพบว่า ครึ่ง 38 หาบ 93 ซึ่ง คิดเป็นเงิน 7 ซึ่ง 15 คำลึง 3 บาท²⁴⁷หรือครึ่งหนัก 24 หาบ 83 ซึ่งเป็นเงิน 4 ซึ่ง 19 คำลึง 1 บาท 1 สลึง²⁴⁸หรือครึ่ง 515 กระทอหนัก 127 หาบๆละ 4 คำลึงเป็นเงิน 25 ซึ่ง 8 คำลึง²⁴⁹ จากข้อความดังกล่าวทำให้ทราบได้ว่าอัตราการคิดค่าครึ่งแทนเงินส่วยก็คือ ครึ่ง 1 หาบ คิดเป็นเงิน 4 คำลึงหรือ 16 บาท

การส่งซึ่งเงินส่วย ซึ่ง 73 ปีกหนัก 7 หาบ 65 ซึ่งเงินราคาหาบละ 12 คำลึง 2 บาท²⁵⁰คือ 50 บาท แต่ถ้าเก็บเงินจากไพร่ส่วยเงินแล้วนำเงินไปซื้อ ซึ่ง จะศกกราตาซึ่งละ 1 บาท²⁵¹ ซึ่งนับว่าแพงกว่าที่ไพร่ส่งซึ่งแล้วคิดค่าเป็นเงินถึงเท่า ทั่วเพราะจะศกกราตาหาบละ 25 คำลึง (100 บาท)

²⁴⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 34 ใบบอกขุนรามบริรักษ์ส่งเงินทองสิ่งของเงินส่วยเมืองแสนปาง.

²⁴⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 36 ใบบอกเมืองศรีทันกรส่งเงินทองของส่วย.

²⁴⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 262 เรื่องเดิม.

²⁵⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 29 ใบบอกเมืองศรีทันกรส่งสิ่งของแทนเงินส่วย.

²⁵¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 37 ใบบอกเมืองอุบลส่งเงินส่วยและส่วยต่างๆ.

การส่งใหม่แทนเงินส่วย คิดเทียบราคาใหม่ได้ซึ่งละ 1 คำสั่ง²⁵² จึงตกราคา หาบละ 5 ซึ่ง (ประมาณ 400 บาท) จะเห็นว่าอยู่ในราคาที่สูงมากทั้งนี้เป็นเพราะว่าใหม่ เป็นของหายากจึงมีค่าสูงกว่าของชนิดอื่นๆ

การส่งงาข้างแทนเงินส่วย คิดเป็นค่าของเงินได้ดังนี้ "...งาข้าง 35 กิ่งหนัก 3 หาบ 56 ซึ่ง เป็นเงิน 4 ซึ่ง 8 คำสั่ง 1 บาท 1 สลึง 1 เฟื้อง²⁵³ จากอัตรานี้จะ แล้วยได้งาข้างหนัก 1 ซึ่งคิดเป็นเงินส่วยประมาณ 1 บาท ส่วนนอระมาต 2 ยอดหนัก 2 ซึ่ง 7 คำสั่ง เป็นเงิน 2 คำสั่ง 3 บาท²⁵⁴ การส่งนอระมาตแทนเงินส่วยจึงอยู่ในอัตรา ประมาณซึ่งละ 4 บาท

การส่งผลเร็วแทนเงินส่วย อยู่ในอัตราเดียวกับส่งครั้งนั้นคือผลเร็ว 1 หาบ คิดเป็นเงินส่วยประมาณ 4 คำสั่ง²⁵⁵ (16 บาท) เพราะอัตราแลกเปลี่ยนระหว่าง ครั้งและเร็ว คือครั้ง 1 หาบต่อเร็ว 1 หาบ

การส่งกระวานแทนเงินส่วยส่วนใหญ่ เป็นการนำเงินส่วยที่เก็บได้ไปจัดซื้อกระวาน เมืองพระตะบองและโพธิ์สีกัวแล้วส่งไปกรุงเทพฯแทนที่ไพร่ช่วยเงินจะหากกระวานส่งแทนเงิน เองเหมือนการส่งสิ่งของอื่นแทนเงินส่วย ราคากระวานที่นำเงินส่วยไปซื้อจากเมืองทั้งสอง ราคาหาบละ 1 ซึ่ง 10 คำสั่ง²⁵⁶ เช่นเดียวกับในข้อ 1 ฉะนั้นถ้าส่งกระวาน 1 หาบก็คิด เป็นเงินส่วยได้ 1 ซึ่ง 10 คำสั่ง (120 บาท)

²⁵² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 37 เรื่องเดียวกัน.

²⁵³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 72 บัญชีจำนวน เงินส่วยที่จัมบอบีให้ขุนรามภักดีจัดซื้อของ.

²⁵⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 72 เรื่องเดียวกัน.

²⁵⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 29 เรื่องเดิม.

²⁵⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 72 เรื่องเดิม.

เนื่องจากการส่งส่วยเงินของหัวเมืองและการส่งเงินแทนส่วยสิ่งของอื่นของหัวเมืองลาวตะวันออกก็จะส่งเป็นเงินตราลาวที่เรียกว่า เงินแนบ เงินตู เงินฮาง²⁵⁷ ก็จะปรากฏมีคำว่า "ค่าส่วยเพลิง"²⁵⁸ อยู่ในใบบอกส่งเงินส่วยหัวเมืองลาวตะวันออกแทบทุกฉบับ คำว่าส่วยเพลิง หมายความว่า เมื่อส่งเป็นเงินตราท้องถิ่นก็จะต้องนำเงินนั้นมาหลอมให้ได้เนื้อเงินแท้จึงมีบางส่วนที่มีไขเนื้อเงินแยกออกมาทำให้น้ำหนักเงินลดลง จึงเรียกว่า ค่าส่วยเพลิง จากพงศาวดารอีสานกล่าวไว้ว่าให้จำปาศักดิ์ส่งส่วยปีละ 100 ชั่ง เก็บชายฉกรรจ์ทุกคนคนละ 4 บาทส่วย ถ้าชราพิการเก็บคนละ 2 บาทส่วย เศษส่วยนั้นเป็นค่าเผาหรือที่เรียกว่า ค่าส่วยเพลิง²⁵⁹ นั้นแสดงว่าไม่ว่าจะต้องเผาเงินตราลาวจำนวน 4 บาทหรือ 2 บาทก็เสียเงินค่าส่วยเพลิงเท่ากัน คือ 1 สลึง เมื่อดูจากใบบอกส่งเงินส่วยหัวเมืองต่างๆพบว่าเงินส่วยที่ส่งทั้งหมดเป็นเงินตราไทย 91 ชั่ง 6 ตำลึง 3 บาท 1 เฟื้อง ส่วยเพลิง 4 ชั่ง²⁶⁰ หรือใบบอกเมืองเขมราชส่งเงินส่วย 20 ชั่ง 12 ตำลึง ส่วยเพลิง 17 ตำลึง 2 บาท²⁶¹ หรือใบบอกเมืองแสนปางส่งเงินส่วย 14 ชั่ง 6 ตำลึง 1 สลึง กับเงินส่วยเพลิง 14 ตำลึง 1 บาท 1 เฟื้อง²⁶² จากใบบอกเหล่านี้เราจะเห็นว่าอัตราเงินที่จะต้องหักเป็นค่าส่วยเพลิง

²⁵⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197 เลขที่ 11 ใบบอกเมืองศรีหับครส่งเงินส่วย และ ฎีกาคนวก ข.

²⁵⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197 เลขที่ 11 เรื่องเดียวกัน.

²⁵⁹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4. (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506), หน้า 187.

²⁶⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 18 ใบบอกอุปหากเมืองอุบลเรื่องไค้จ๊กท้าวเพี้ยนำเงินส่วยที่ค้างลงมาส่ง.

²⁶¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 15 ใบบอกเมืองเขมราชว่าไค้จ๊กเพี้ยกับไพร่มีชื่อ้นำเงินส่วยมาส่งกรุงเทพฯ.

²⁶² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 เลขที่ 36 ใบบอกเมืองแสนปางส่งเงินส่วย.

อยู่ในอัตราส่วยเงินส่วย 20 บาทเศษต้องเสียค่าสูญเพลิง 1 บาท ซึ่งเราจะทราบอัตราการสูญเพลิงที่แน่ชัด คือ "เงินค่าสูญเพลิงได้ส่งให้กับเมืองเพชรราชธานีมาแล้วคิกซึ่งละ²⁶³" จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าเงินส่วย 1 ชั่ง (80 บาท) จะเสียค่าสูญเพลิง 1 ตำลึงหรือ 4 บาทหรือเงินส่วย 20 บาทเสียค่าสูญเพลิง 1 บาทนั่นเอง

จำนวนส่วยบางชนิดที่ส่งจากหัวเมืองต่างๆในบางปี อาทิเช่น

ส่วยเงิน จำนวนเลิกเมืองลาวตะวันออกเฉียงนอกทำส่วยเงินคนละ 4 ตำลึง คังรายละเอียบค่อไปนี้²⁶⁴

นครจำปาศักดิ์ 3091 คน เงิน 12,364 บาท
เมืองคำทองน้อย 112 คน เงิน 448 บาท
เมืองอุบลราชธานี 2000 คน เงิน 8,000 บาท
เมืองคำทองใหญ่ 611 คน เงิน 2,440 บาท
เมืองคง 118 คน เงิน 472 บาท
เมืองสพาส 119 คน เงิน 476 บาท
เมืองขงเจียม 141 คน เงิน 564 บาท
เมืองสระเม็ยะ 116 คน เงิน 464 บาท
เมืองศรีทันคอน 1037 คน เงิน 4,148 บาท
เมืองสนปาง 412 คน เงิน 1,648 บาท
เมืองสาละวัน 682 คน เงิน 2,728 บาท

²⁶³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 135 บัญชีส่งเงินส่วยเมืองเพชรราชธานี.

²⁶⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 131/ก บัญชีส่งงบเจ้าเมืองหัวเมืองเพ็ญส่งเงินทองตั้งของแทนเงินส่วย.

เมืองเชียงใหม่ 80 คน เงิน 320 บาท

เมืองหนองหาร 500 คน เงิน 2,000 บาท

เลิกช่วยเงินปี พ.ศ. 2390²⁶⁵

เมืองพิษณุโลก 471 คน เงิน 4,675 บาท

เมืองสวรรคโลก 60 คน เงิน 555 บาท

เมืองสุโขทัย ไท่ 367 คน เงิน 3,670 บาท

ทาส 78 คน เงิน 390 บาท

เมืองพิษยี่ 52 คน เงิน 520 บาท

เมืองนครสวรรค์ 34 คน เงิน 335 บาท

เลิกช่วยเงินปี พ.ศ. 2393²⁶⁶

เมืองชนบท 5 คนๆละ 4 บาท ปีละ 20 บาท

เมืองขอนแก่น 7 คนๆละ 4 บาท ปีละ 28 บาท

เมืองเลย 25 คนๆละ 6 บาท ปีละ 150 บาท

เมืองศรีสะเกษ 85 คนๆละ 4 บาท ปีละ 340 บาท

เมืองจำปาศักดิ์ 64 คนๆละ 4 บาท ปีละ 256 บาท

เมืองชัยนาท 6 คนๆละ 8 บาท ปีละ 48 บาท

ช่วยทองแดง จำนวนเลขที่ทำช่วยทองแดงเมืองต่างๆ²⁶⁷

เมืองน้ำปาด เลข 265 คน ยกไว้ 115 คน ทำช่วย เลขสม 150 คน เป็น
ทองแดงหนัก 30 ทาบ

²⁶⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 152 เรื่องเดิม.

²⁶⁶ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3-จ.ศ. 1212 เลขที่ 132 บัญชีเงิน
และสิ่งของแทนเงินช่วย.

²⁶⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 121 บัญชีเลข
ช่วยไม้สักและเกณฑ์ให้ทำช่วยทองแดง.

ปี พ.ศ. 2391 ส่งของปี พ.ศ. 2390 เงิน 1,348 บาทส่งแทนทองแดง
คิคราคาหยาบละ 50 บาท เป็นทองแดง 26 หาบ 96 ชั่ง

ปี พ.ศ. 2392 ส่งใช้ค้ำของปี พ.ศ. 2390 เงิน 152 บาทคิดเป็นทองแดง
3 หาบ 4 ชั่ง

ปี พ.ศ. 2393 ส่งของปี พ.ศ. 2391 เงิน 700 บาทเป็นทองแดง 14
हाव

ปี พ.ศ. 2394 หักใช้ค้ำของปี พ.ศ. 2391 เงิน 250 บาทคิดเป็นทอง
แดง 5 หาบ และทองแดงหนัก 3 หาบ 65 ชั่งรวมเป็นทองแดง 8 หาบ 65 ชั่ง

อาลา

เมืองสลับแล สักเลข ปี พ.ศ. 2388, 2390 รวม 180 คน ยกไว้ 60 คน
ทำส่วยทองแดง สม 120 คน เป็นทองแดงหนัก 24 หาบ

ปี พ.ศ. 2391 ส่งของปี พ.ศ. 2390, 14 หาบ

ปี พ.ศ. 2392 ใช้ค้ำ ปี พ.ศ. 2390 เงิน 198 บาท คิดเป็นทองแดง
หนัก 3 หาบ 96 ชั่ง

ปี พ.ศ. 2393 ส่งใช้ค้ำ ปี พ.ศ. 2390 เงิน 80 บาท คิคราคาซึ่งเงิน
ละ 2 สลึง เป็นทองแดงหนัก 1 หาบ 60 ชั่ง

อาลา

เมืองบึงโขง สักเลข พ.ศ. 2387, 2389, 2390 เลก 55 คน ยกไว้ 25
คนทำส่วยทองแดงเลกสม 30 คน เป็นทองแดงหนัก 6 หาบ

ปี พ.ศ. 2391 ส่งของปี พ.ศ. 2390 ทองแดงหนัก 6 หาบ 23 ชั่ง

ปี พ.ศ. 2393 พระปลัดกรมการบอกลงมาว่าพระยาพิชัยเกษตรเลกเมือง
บางโพไปทัพเมืองน่านปี พ.ศ. 2391, 16 คน ทองแดง 3 หาบ 20 ชั่ง ปี พ.ศ. 2392
อีก 8 คน ทองแดง 1 หาบ 60 ชั่ง รวมกันเป็นทองแดง 4 หาบ 80 ชั่ง จะขอหักส่วย
ลงแจ้งพระยาราชสุภาวดี พระยาเพชรพิไชยแล้วสั่งให้หักทองค้ำปี พ.ศ. 2391.2 หาบ
80 ชั่ง ปี พ.ศ. 2392.4 หาบ 40 ชั่ง และ ปี พ.ศ. 2393.6 หาบ รวม 13 หาบ
20 ชั่ง

เมืองปาง สักเลข ปี พ.ศ. 2385, 2386, 2389, 2390 114 คน ยก
ไว้ 59 คน คงทำส่วยทองแดงเลขสม 55 คน เป็นทองแดงหนัก 11 หาบ

ปี พ.ศ. 2391 ส่งของปี พ.ศ. 2390 ทองแดง 6 หาบ 32 ชั่ง เงิน
234 บาท คิรราคาหามละ 50 บาท เป็นทองแดง 4 หาบ 68 ชั่ง รวมทองแดง 11 หาบ

ปี พ.ศ. 2393 ส่งโซ่ค่างปี พ.ศ. 2391 ทองแดง 4 หาบ 12 ชั่ง เงิน
284 บาท คิรราคาหามละ 50 บาทเป็นทองแดง 5 หาบ 68 ชั่ง รวม 9 หาบ 80 ชั่ง

ฯลฯ

ส่วยกระเบื้อง ส่วยกระเบื้องส่งเมื่อ ปี พ.ศ. 2390²⁶⁸ มีดังนี้

หลวงพิไชยเดชส่งกระเบื้อง 207,500 แผ่น

หลวงพิไชยเดชส่งกระเบื้อง 60,700 แผ่น

หมื่นศรีสัการปลัดกองส่งกระเบื้องส่วย 15,300 แผ่น

หลวงพิไชยเดชส่งกระเบื้องรายเกณฑ์ 20,130 แผ่น

หลวงพิไชยเดชส่งกระเบื้องส่วย 14,550 แผ่น

หลวงพิไชยเดชส่งกระเบื้องส่วย 20,000 แผ่น

ฯลฯ

ส่วยไม้ จำนวนเลขทำส่วยไม้ขอนสักมีดังนี้²⁶⁹

เมืองสุโขทัย 4 กอง

1. หลวงณรงค์อาษาเบ็เจ้าเมืองสุโขทัย เลข 201 คน ยกไว้ 52 คน
ทำส่วย 104 คนคนละ 2 คัน ไม้ปีละ 208 คัน

²⁶⁸ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 75 จดหมายเหตุหลวงพิไชยเดชกองแขกคลองตะเคียนบอกส่งกระเบื้องส่วย.

²⁶⁹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 20 บัญชีจำนวนเลขทำส่วยไม้ขอนสักและซี้ผึ้ง.

2. หลวงวิจิตรไตร เลก 122 คน ยกไว้ 59 คน ทำส่วย 63 คนๆละ 2 ตัน ไม้ปีละ 126 ตัน

3. ขกกระบัตร์ เลก 68 คน ยกไว้ 33 คน ทำส่วย 35 คนๆละ 2 ตัน ไม้ปีละ 70 ตัน

4. หลวงอภัยพิทักษ์ผู้เป็นหลวงวัง เลก 15 คน ยกไว้ 7 คนทำส่วยคน 8 คนๆละ 2 ตันไม้ปีละ 16 ตัน

รวมทั้ง 4 กอง เลกยกไว้ 151 คน ทำส่วย 210 คน ไม้ 420 ตัน
 เมืองน้ำป่าด ทำส่วยไม้ 120 คนๆละ 2 ตัน ไม้ปีละ 240 ตัน
 เมืองสัชแล เลกทำส่วยไม้ 150 คนๆละ 2 ตัน ไม้ปีละ 300 ตัน
 เมืองฝาง ทำส่วยไม้ 64 คนๆละ 2 ตันไม้ปีละ 128 ตัน
 เมืองบางโพ ทำส่วยไม้ 40 คนๆละ 2 ตัน ไม้ปีละ 80 ตัน
 เมืองหนองคาย เมืองขอนแก่น 10 คนๆละ 2 ตัน ไม้ปีละ 20 ตัน
 เมืองพิษณุโลก ทำส่วยไม้ 76 คนๆละ 2 ตัน ไม้ปีละ 152 ตัน
 เมืองกำแพงเพชร ทำส่วยไม้ 36 คนๆละ 2 ตัน ไม้ปีละ 72 ตัน

ฯลฯ

ส่วยทองคำญ ทองคำส่วยส่งปี พ.ศ. 2373 ดังรายละเอียดต่อไปนี้²⁷⁰

เมืองนครราชสีมาเมืองขึ้น 6 เมือง คือ

เมืองชัยภูมิ เลก 670 คน ทองหนัก 4 ชั่ง 3 ตำลึง 3 บาท

เมืองจักรีสี เลก 203 คน ทองหนัก 1 ชั่ง 5 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง

เมืองภูเขียว เลก 344 คน ทองหนัก 2 ชั่ง 3 ตำลึง

เมืองบ้านเฝ้าเจรงค์ เลก 116 คน ทองหนัก 14 ตำลึง 2 บาท

²⁷⁰ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192 เลขที่ 10 บัญชี
เรื่องทองคำส่วยและเกณฑ์อื่น.

เมืองปักธงไชย เลก 156 คน ทอง 19 คำลึง 2 บาท

เมืองนครจันทัก เลก 35 คน ทอง 4 คำลึง 1 บาท 2 สลึง

จำนวนทองคำส่งตั้งแค่ เกือน 5 ขึ้น 1 คำ ปีชวคจัตวาศกจนถึงเกือน 4
แรม 15 คำ ปีชวคจัตวาศกสิ้นปีเป็นทองคำนี้²⁷¹

เมืองนครราชสีมา ทองหนัก 2 ชั่ง 4 คำลึง 1 บาท 3 สลึง

เมืองชนบท ทองหนัก 2 ชั่ง 10 คำลึง

เมืองหนองคาย ทองหนัก 6 ชั่ง 1 คำลึง 2 สลึง 1 เฟื้อง

เมืองภูเวียง ทองหนัก 17 คำลึง 3 บาท 3 สลึง 3 ไพ

เมืองโพนพิสัย ทองหนัก 1 ชั่ง 18 คำลึง 2 บาท 3 สลึง 1 เฟื้อง 1 ไพ

เมืองปากเหวียง ทองหนัก 1 ชั่ง 13 คำลึง 3 บาท

เมืองแมค ทองหนัก 5 คำลึง 2 บาท 2 สลึง

เมืองท่าอุเทน ทองหนัก 18 คำลึง 3 บาท

เมืองพรหมานิกม ทองหนัก 5 คำลึง

เมืองสวรรคโลก ทองหนัก 16 คำลึง 2 สลึง 6 ไพ

เมืองอินทบุรี 3 คำลึง 1 สลึง 1 เฟื้อง

เมืองพรหมบุรี ทองหนัก 9 คำลึง 1 บาท

เมืองอ่างทอง ทองหนัก 8 คำลึง 2 บาท 3 สลึง

เมืองเวียงเทรา ทองหนัก 1 ชั่ง 16 คำลึง 2 บาท 1 สลึง

ส่งกระวาน พ.ศ. 2380 ชำระเลขส่งกระวานไค้กันนี้²⁷²

กองพระบวรนายก เลก 352 คน กระวาน 12 หาบ 84 ชั่ง

²⁷¹ หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 166 บัญชีทองคำ
ส่งซึ่งถวายเป็นกำชั๊กภาษี.

²⁷² หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 62 ชำระเลข
ทองแทนเงินส่ง.

กองพระเสนาขุนซีก เลก 451 คน กระจวาน 11 ทาย 96 ซึ่ง

กองพระศตริขุนซีก เลก 415 คน กระจวาน 13 ทาย 84 ซึ่ง

กองพระมนตรีไฉนยก เลก 347 คน กระจวาน 11 ทาย

กองพระอริญภักดิ์ เลกช่วย 624 คน กระจวาน 17 ทาย 60 ซึ่ง

ช่วยเร็ว พ.ศ. 2390 ตามรายงานของกรมท่ากไทยให้หัวเมืองลาวทำช่วย

กึ่งนี้^{๒๗๓}

เมืองนครพนม ทำช่วยปีละ 150 ทาย ส่ง พ.ศ. 2388

เมืองวังเป็นเมืองเรณูนครมีเลก 595 คน ยกไว้ 395 คนทำช่วยเร็ว 200
คนทำช่วยเร็ว 5 คนค่อทนาย เป็นเร็วปีละ 40 ทาย

เมืองอาทมาคมมีเลก 204 คน ทำช่วยปีละ 15 ทาย

เมืองเชียงรม เมืองฉาบัง เป็นเมืองรามราชมีเลก 65 คน ทำช่วยเร็วปีละ
5 ทาย

เมืองสองคอนคอนคอง เลก 763 คนทำช่วยปีละ 45 ทาย

เมืองลำเนาหนองปรือ เลก 572 คนทำช่วยปีละ 40 ทาย

เมืองเสนางกนิคม เลก 200 คน ทำช่วยปีละ 10 ทาย

เมืองไชยบุรี ทำช่วยเร็วเดิม 35 ทาย เพิ่มอีก 25 ทาย เป็นเร็ว 60 ทาย

เมืองคำเขื่อนแก้ว เลก 322 คน ทำช่วยเร็วปีละ 20 ทาย ส่งจำนวนปีมะเมีย
รัฐศกขึ้นเมืองเขมราช

เมืองภูแล่นช้าง เลก 462 คนทำช่วยปีละ 25 ทาย ส่งปีมะเมียรัฐศกขึ้นเมือง
กาฬสินธุ์

เมืองหนองสูง เลก 400 คน ปีละ 30 ทาย ส่งปีมะเส็งรัฐศกขึ้นเมืองมุกกาหาร

²⁷³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 159 บัญชีช่วย

เมืองกุสุมาลย์ เลก 679 คน ทำส่วยเค็ม 30 ทาบ เพิ่ม 20 ทาบ ปีละ 50
ทาบแยกจากเมืองสกลนคร ปีมะเส็ง

เมืองท่าขอนยาง เลกท้าวเพี้ย 99คน สกกรจ 407 คนทำส่วยปีละ 40 ทาบ

เมืองแขงบาดาล เลกท้าวเพี้ย 55 สกกรจ 104 ทำส่วยปีละ 16 ทาบขึ้นเมือง
กาฬสินธุ์ส่งปีมะเส็ง สัพศก

เมืองภูมินารายณ์เลกท้าวเพี้ย 89 คน สกกรจ 452 คน ทำส่วยปีละ 30 ทาบ

จำนวนส่วยเร็วส่งปี พ.ศ. 2391 ครั้ง²⁷⁴

เมืองสระบุรี เลก 581 คน เรว 115 ทาบ 20 ซัง

เมืองกำแพงเพชร เลก 150 คน เรวปีละ 50 ทาบ

เมืองสุพรรณ 58 คน เรวปีละ 16 ทาบ 56 ซัง

เมืองรัตนบุรี ปีละ 50 ทาบ

เมืองพุทไธสง เลก 130 คน ปีละ 50 ทาบ

หลวงไชยสุริยงกองนอกเมืองสังขะ 130 คน ปีละ 6 ทาบ

เมืองศรีสะเกษ เลก 130 คน ปีละ 26 ทาบ

เมืองเกษตรกรรม เลก 100 คน ปีละ 20 ทาบ

เมืองฉะเชิงเทราหลวงพลด่าน ปิวอก 53 คน 17 ทาบ 68 ซัง ปีระกา 45
คน 15 ทาบ หลวงพิพิธเสนา ปิวอก 92 คน 30 ทาบ 67 ซัง ปีระกา 83 คน 27 ทาบ
70 ซัง หลวงกำพุชภักดี ปิวอก 168 คน 56 ทาบ ปีระกา 156 คน 52 ทาบ พระวิสิศ
สงคราม ปิวอก 69 คน 23 ทาบ ปีระกา 63 คน 21 ทาบ ขุนเทพพรหมมา ปิวอก 60
คน 20 ทาบ ปีระกา 52 คน 17 ทาบ 35 ซัง ขุนฤทธิโคไช ปิวอก 30 คน 10 ทาบ ปีระกา
21 คน 7 ทาบ

²⁷⁴หอสมุดแห่งชาติ จอหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 162 ร่างบัญชี
ทางว่าหวเมืองต่างๆนำส่งเร็วส่วยรายวัน จ.ศ. 1210:

เมืองประจันบุรี พระภิกษุสงฆ์ 14 คน ปีละ 2 ทาบ 80 ชั่ง

หลวงทรงพินิจ 20 คน ปีละ 4 ทาบ

เมืองประจันตคามขึ้นปีระกา 12 ทาบ

เมืองอรัญญประเทศ ขึ้นปีระกา 10 ทาบ

เมืองวัฒนานคร ขึ้นปีระกา 10 ทาบ

เขมรเมืองนครไชยศรี กองขุนศรีนครไชย 72 คน ปีละ 24 ทาบ

เมืองนครเสียมราฐ ปีละ 15 ทาบ.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย